

Załącznik do uchwały nr XXXVIII/763/13
Sejmiku Województwa Wielkopolskiego
z dnia 28 października 2013 roku

**PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI
WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO
NA LATA
2013 - 2016**

Opracowanie:

Dorota Matyaszczyk

Poznań 2013

SPIS TREŚCI

1. Podstawa prawna opracowania.....	4
2. Cel opracowania.....	5
3. Charakterystyka dziedzictwa kulturowego województwa wielkopolskiego.....	5
4. Ochrona zabytków województwa wielkopolskiego	27
4.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków.....	28
4.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków.....	28
4.3. Zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków.....	29
5. Inne formy ochrony	29
5.1. Znak Dziedzictwa Europejskiego	29
5.2. Pomniki historii	30
5.3. Parki kulturowe	33
5.4. Parki Narodowe i Parki Krajobrazowe	33
6. Muzea prowadzone przez Samorząd Województwa	34
7. Stan zachowania obiektów zabytkowych należących do Samorządu Województwa i jednostek organizacyjnych Województwa lub przez nie użytkowanych.....	35
8. Zagadnienia ochrony dziedzictwa kulturowego Województwa Wielkopolskiego	54
9. Założenia Programu opieki nad zabytkami na lata 2013-2016.....	57

1. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA

Podstawę prawną wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami stanowi *ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* (Dz.U. 1998 nr 91 poz. 576), oraz *ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. 2003 Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.). Ta ostatnia ustawa zobowiązuje Zarząd Województwa do sporządzania, co 4 lata wojewódzkich programów opieki nad zabytkami.

Pozostałe akty prawne regulujące kwestie ochrony zabytków

- *ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach* (tekst jednolity Dz.U. z 3.09.2012, poz. 987),
- *ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. prawo budowlane* (Dz.U. 2010 Nr 243, poz. 1623 z późn. zm.),
- *ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (tekst jednolity Dz. U. z 12.06.2012 poz. 647),
- *ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. prawo ochrony środowiska* (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627),
- *ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody* (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880),
- *ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych* (Dz.U.1959 nr 11 poz. 62),
- *ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami* (tekst jednolity Dz.U. z 2010 Nr 102 poz. 651 z późn. zm.),
- *ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach* (Dz.U. 1997 Nr 85 poz. 539),
- *ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej* (Dz.U. 1991 nr 114 poz. 493).

Program opieki nad zabytkami województwa wielkopolskiego na lata 2013-2016 jest zgodny z zapisami zawartymi w:

- *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2013,*
- *Uchwale nr XXIX/409/08 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z dnia 1 grudnia 2008 r. w sprawie: określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych lub znajdujących się na obszarze województwa wielkopolskiego,*

oraz:

- *Strategii rozwoju województwa wielkopolskiego do 2020 roku,* Uchwała nr XXIX/559/2012 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z 19 grudnia 2005 r.,
- *Wielkopolskim Regionalnym Programie Operacyjnym na lata 2007-2013,* Uchwała Zarządu Województwa Wielkopolskiego nr 698/2007 z 14 września 2007 r.,
- *Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Wielkopolskiego,* Uchwała nr XLII/628/2001 z 26.11.2001, zmienionego uchwałą XLVI/690/10 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z 26 kwietnia 2010 r.,
- *Strategii Rozwoju Turystyki w Województwie Wielkopolskim,* Uchwała X/103/07 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z 25 czerwca 2007 r.,
- *Strategii Polityki Społecznej dla Województwa Wielkopolskiego do 2020 roku,* Uchwała nr LI/774/10 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z dnia 25 października 2010 r.,
- *Strategii budowy i rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Województwie Wielkopolskim „e-Wielkopolska”,* Uchwała nr XXVI/411/04 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z dnia 25 października 2004 r.

2. CEL OPRACOWANIA

Art. 87 ust. 2 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, precyzuje następujące cele opracowania Programu opieki nad zabytkami:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. CHARAKTERYSTYKA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO.

Wielkopolska należy obok Śląska i Małopolski do najwcześniej zasiedlanych obszarów naszego kraju, gdyż ślady dawnego życia sięgają epoki paleolitu (12 000 lat p.n.e.). Na terenie województwa wielkopolskiego zewidencjonowano w ramach naukowego programu badawczego Archeologicznego Zdjęcia Polski¹ ok. 71 tys. stanowisk archeologicznych a w ich obrębie ok. 93 tys. śladów osadniczych. Wśród podanej wyżej liczby zabytków zarejestrowano zarówno ślady jak i punkty osadnicze o mniejszej koncentracji substancji zabytkowej oraz stanowiska archeologiczne o charakterze osadniczym, obronnym, produkcyjnym, kultowym. Podana liczba nie jest listą zamkniętą, ponieważ w procesie ciągłego rozpoznania archeologicznego przy okazji inwestycji czy szeroko rozumianych programów naukowych ewidencja zabytków jest ciągle uzupełniana i weryfikowana. Nie ma odcinka dziejów, począwszy od epoki paleolitu schyłkowego po okres nowożytny, którego nie można by zobrazować konkretnymi przykładami z terenu Wielkopolski.²

Epoka kamienia od paleolitu schyłkowego do neolitu reprezentowana jest głównie w rejonie dolin rzecznych Obry, Warty i Noteci. Bardzo dobrym przykładem stanowiska archeologicznego reprezentującego ten okres jest stanowisko w Krzyżu Wlkp., pow. czarnkowsko – trzcianecki, położone na południowej krawędzi Doliny Noteci. Osadnictwo z okresu neolitu reprezentowane jest m.in. przez osadę z późnej fazy kultur wstęgowych w Racocie, pow. kościański oraz osadę kultury pucharów lejkowatych w Kiełczewie, pow. kościański. Do najciekawszych zaliczyć możemy również

¹ Od 1977 r. prowadzone są badania terenowe, tzw. Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP), które mają pomóc przy rozeznaniu zasobów według jednolitej zasady, zapisanej w systemie komputerowym.

² Zob. *Wielkopolska w dziejach, Archeologia o regionie* / red. H. Machajewski, SNAP Oddział w Poznaniu, Instytut Prahistorii UAM w Poznaniu, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu. – Poznań 2008; *Pradzieje Wielkopolski: od epoki kamienia do średniowiecza* / pod red. Michała Kobusiewicza. – Poznań 2008.

stanowisko w Żuławce Małej, pow. pilski zlokalizowane na prawym brzegu terasy dolnej i terasy dennej Noteci. Prowadzone badania archeologiczne pozwoliły odkryć w tym miejscu pozostałości drewnianych konstrukcji o charakterze przeprowym z neolitu oraz ślady osadnictwa reprezentującego ten okres. W pobliskim Osieku nad Notecią odkryto osadę z okresu halsztackiego, liczącą 2500 lat, gdzie znaleziono 581 grobów całopalnych.

Epoka brązu to nie tylko osadnictwo czy cmentarzyska ale również grodziska. Do najciekawszych należą stanowiska w Przemęcie, Jurkowie, Pudliskach, Smuszewie czy Grodzisku. Charakteryzując okres wczesnej epoki brązu należy wymienić takie stanowiska jak: cmentarzyska kurhanowe w Łękach Wielkich i Wysocku Wielkim, pow. kościański oraz niezwykle ważną osadę obronną w Bruszczewie, gm. Śmigiel, najstarszą w Polsce. W Łęce Małej odkopano groby centralne ówczesnych możnowładców (kultury unietyckiej). Przy szkieletach znaleziono oryginalne insygnia władzy berła sztyletowe.

Z badań prowadzonych w ostatnich latach wynika, że niektóre obszary województwa wielkopolskiego były gęsto zasiedlone już od 1500-1400 lat p.n.e. Rozwijało się rolnictwo, a gęstość osadnicza była porównywalna z podobnymi terytoriami europejskimi. Teren Wielkopolski w okresie przedrzymskim reprezentowany jest m.in. przez kulturę pomorską, przeworską, jastorfską. Do najciekawszych stanowisk z tego okresu niewątpliwie należy Kowalewko, pow. obornicki, Kuny pow. turecki oraz Zadowice pow. kaliski. W Kowalewku koło Obornik odkryto cmentarzysko Gotów zmarłych w czasie wielkiej wędrówki od Skandynawii przez Pomorze ku Morzu Czarnemu (II/III wiek n.e.). Odkrycie to było zaskoczeniem, gdyż dotąd znajdowano ich groby w kształcie kamiennych kręgów tylko na Mazowszu i Podlasiu.

W południowej Wielkopolsce między doliną Warty a Baryczą w czasach państwa Pierwszych Piastów funkcjonowały liczne założenia obronne, w tym gród książęcy w Kaliszu. Na miejsce ich lokalizacji wybierano zwydmienia występujące w dolinach Baryczy, Obry, Proсны i Warty, bądź w pobliżu cieków i jezior. Nie można też pominąć założeń obronnych w Łądzie, Koninie, Ewinowie. Znaczącą rolę odgrywały grody graniczne rozmieszczone wzdłuż doliny Noteci w Ujściu, Czarnkowie i Wieleniu. Ważną rolę pełniły w Wielkopolsce również grody w Łeknie, Rogoźnie, Smuszewie, Danaborzu i Przysiece.

Trzeba wyraźnie podkreślić, że powyżej zaprezentowano jedynie wybór najważniejszych stanowisk archeologicznych o dużej wartości poznawczej a nie całe zachowane dziedzictwa kulturowe Wielkopolski. Najcenniejsze stanowiska archeologiczne znalazły się w rejestrze zabytków.

Pierwsze fundacje książęce wzniesiono z kamienia: katedry w Poznaniu (według niektórych badaczy przed 1000 rokiem a według innych dopiero po 1000 roku) i Gnieźnie. Od dawna były znane palatia na Ostrowie Lednickim i w Gieczu (nieukończony). W Poznaniu na Ostrowie Tumskim, po latach poszukiwań, pod kolegiatą NMP *in Summo*, natrafiono w 1999 roku na pozostałości palatium. Ostatnio odkryto przy nim najstarszą kaplicę chrześcijańską w Polsce, ufundowaną zapewne przez księżną Dobrawę w 965 roku. Przylegająca od wschodu do palatium, murowana, jednonawowa, z apsydą i wnękami po bokach nawy przypominającymi transept, mieściła w swym niedużym wnętrzu tylko najbliższe otoczenie księżnej. Z palatium łączyła kaplicę drewniana galeria na wysokości pierwszej kondygnacji. W planach jest udostępnienie zespołu palatium i kaplicy, podobnie jak wyeksponowano w 2012 roku *in situ* fragmenty wału z X wieku w nowoczesnym pawilonie przy ul. Posadzego.

W Kaliszu na Zawodziu utworzono rezerwat archeologiczny „Gród Piastów”, zrekonstruowano część wałów i przyziemie XII-wiecznej kolegiaty św. Pawła. W Gieczu pod XVIII-wiecznym drewnianym kościołem św. Jana Chrzciciela odsłonięto pierwotny kościół preromański o ogromnej skali jak na 1. poł. XI wieku. Sensacją stało się znalezienie pod apsydą unikalnej krypty relikwiarzowej w formie najprawdopodobniej wąskiego korytarza. Niezwykły jest także zachodni masyw kościoła z dwiema okrągłymi wieżami i środkową wieżą wbudowaną na planie prostokąta. Takie układy były znane z architektury europejskiej ale na terenie Polski dotąd nie.

Bolesław Chrobry sprowadził w 997 roku ciało św. Wojciecha i pochował je początkowo w Trzemesznie, a później w Gnieźnie, które stało się ośrodkiem kultu pierwszego patrona Polski, wyniesionego na ołtarze dzięki staraniom księcia Bolesława. Do grobu świętego w 1000 roku przybył z pielgrzymką cesarz niemiecki Otto III. W trakcie uroczystości książę Bolesław otrzymał zgodę na koronację i przywilej inwestytury biskupów, co przyczyniło się do wzmocnienia młodej państwowości polskiej i stało się podstawą do utworzenia metropolii gnieźnieńskiej niezależnej od Kościoła niemieckiego.

Z drugiej połowy XI wieku pochodzi klasztor benedyktynów w Lubiniu a z połowy XII wieku klasztor kanoników regularnych (norbertanów) w Trzemesznie, którego romańskie kolumny o ozdobnych kapitelach kostkowych wyłaniają się z późniejszych barokowych przebudów; a przede wszystkim coraz liczniejsze kościoły w otwartych osadach targowych (Giecz, Kazimierz Biskupi, Kościelec Kolski, Kościelec Kaliski, Kotłów, Stare Miasto, Krobia). Na terenie obejmującym rdzeń państwa Pierwszych Piastów zachowało się najwięcej tego typu budowli lub ich pozostałości. Na pozostałym obszarze, aż do Kalisza i Krobia są to tylko pojedyncze obiekty.

Coraz częstsze były fundacje książęce, możnowładcze i duchowne w dziedzinie rzemiosła oraz rzeźby, importowane lub wykonywane przez miejscowych artystów. Do najświetniejszych należą brązowe Drzwi Gnieźnieńskie zwane *Porta regia*, odlane zapewne przez nadmozańskiego artystę na miejscu w Gnieźnie w latach 1170-1180. Na osiemnastu kwaternionach przedstawiono sceny z życia św. Wojciecha, którym towarzyszy bordiura będąca ideowym dopełnieniem scen narracyjnych. Przypuszcza się, że drzwi ufundował, dążący do odrodzenia Królestwa Polskiego, książę Mieszko III lub arcybiskup gnieźnieński Bogumił, który propagował wraz z cystersami ponowną akcję misyjną do Prus. Z XI-XII wieku pochodzą iluminowane rękopisy sprowadzane ze Śląska, Paryża, Niemiec ale również wytwarzane w miejscowych skryptoriach. Do najbardziej znanych kodeksów należy *Evangelistarium* czyli tzw. *Codex Aureus Gnesnensis*, którego nazwa pochodzi od tekstu pisanego złotem na purpurowych kartach. Kodeks zamówił Bolesław Śmiały w klasztorze benedyktyńskim w Bawarii z okazji swej koronacji w 1076 roku, nawiązując w ten sposób do starej cesarskiej tradycji obdarowywania katedry przez nowo namaszczonego władcę.

Z tego okresu pochodzą też wyroby złotnicze. Jedyne w swoim rodzaju jest kielich św. Wojciecha o agatowej czaszy wykonanej zapewne w Bizancjum. Służyła ona jako dworski kubek do wina i została oprawiona w złoto dopiero w XII wieku w Wielkopolsce. Kielich mszalny zwany Kielichem I lub Kielichem Dąbrówki, jest dziełem dolnosaskiego złotnika z około 1180 roku. Zapewne 10 lat później powstał Kielich II, wyrób południowoniemieckiego złotnika, który służył jako naczynie na krzyżmo w czasie liturgicznego namaszczenia monarchy, stąd jego druga nazwa Kielich Królewski. Wszystkie te kielichy pochodzą z klasztoru w Trzemesznie i przechowywane są dziś jako depozyty w Gnieźnie. Znakomitym dziełem złotniczym oraz źródłem historycznym jest tzw. patena kaliska (zwana też pateną łądzką lub pateną Mieszka Starego), dzieło nadreńskiego złotnika o imieniu Konrad, który ukazał na niej księcia Mieszka III przekazującego akt fundacji opatowi klasztoru w Łądzie. Wszystkie te przedmioty, pełne symbolicznych znaczeń, świadczą o wysokiej kulturze duchowej owych czasów i znajomości filozoficznych traktatów.

W XIII i XIV wieku powstały dzieła wybitne, świadczące o randze i ambicjach fundatorów, z których najważniejsze były katedry poznańska i gnieźnieńska. Realizację nowego chóru katedralnego w Poznaniu (1253) z ambitowym obejściem przyjęto za moment pojawienia się gotyku na terenie Wielkopolski. Poznańską katedrę uważa się za najdalej wysunięty na wschód francuski model świątyni metropolitalnej. Dużo cech wspólnych łączy ją z katedrą wrocławską. Być może pracował przy ich budowie ten sam warsztat francuski, podobnie jak przy kościele dominikanów w Poznaniu (1244-53), do którego analogii doszukują się badacze w świątyniach w Tuluzie i Paryżu. Również katedra w Gnieźnie nawiązuje do francuskich świątyń. Świadczy o tym wielobocznie zamknięty chór otoczony ambitem z wieńcem poligonalnych kaplic (1370). W stosunku do francuskiego wzoru zastosowano jednak znaczną redukcję usuwając galeryjki tryforyjne

i zmniejszając okna. Gotycką przebudowę katedry podjął w 1342 roku arcybiskup Jarosław Bogoria Skotnicki, którego przedstawienie wraz z budowniczym katedry umieszczono na gzymsie południowego filara korpusu przy łuku tęczowym. W ten sposób podkreślono udział arcybiskupa nie tylko przy budowie chóru, ale także jego decydującą rolę w stworzeniu koncepcji całej katedry. Budowę kontynuowali arcybiskup Suchywilk (1374-1382) i arcybiskup Bodzanty (†1389); zakończono ją dopiero w 1390 roku.

W XII–XIII wieku cystersi zakładają klasztory linii męskiej: w Łeknie (być może już w latach 1143–1153, w początku XV wieku przeniesiony do Wągrowca), Łądzie (ok. 1175 lub po 1186), Obrze (1231-1238) i Wieleniu (1278-1285, około 1418 roku przeniesiony do Przemętu); oraz opactwa żeńskie w Ołoboku (1211-1213) i Owińskach (1249-1252), będące filiami opactwa w Trzebnicy. Aby być w zgodzie z *Instituta* klasztory lokowano w odległości 1-2 kilometra od zwartych kompleksów osadniczych. Wokół opactw grupowały się główne klucze ich posiadłości, tworząc w ten sposób enklawy włości zakonnych wśród dóbr książęcych czy rycerskich. Położone na terenach nizinnych klasztory były wplecione w ówczesny system komunikacyjno-handlowy, co pozwalało im na bezpośredni udział w handlu zewnętrznym i wewnętrznym i pomnażanie dóbr. Cystersi wprowadzali w swoich włościach wysoką kulturę rolną umiejętnie wykorzystującą istniejące warunki fizjograficzne. Ich architektura jednak nie oddziaływała na inne realizacje w regionie, pozostając zjawiskiem odosobnionym.

Większy wpływ na upowszechnianie nowych wzorców budowlanych wywarły działające w miastach zakony augustianów i żebracze: dominikanie (Poznań, Wronki) i franciszkanie (Gniezno, Kalisz, Pyzdry). Wznosili oni w XIII wieku jednonawowe świątynie, kryte często stropem drewnianym, do których przylegał wydłużony, wieloprzęstowy chór, przeważnie sklepiony. Proste formy wpłynęły na późniejsze kościoły miejskie i wiejskie. Innym wyróżnikiem regionalnym było stosowanie cegły, podobnie jak na sąsiednim Śląsku, w Brandenburgii czy na Pomorzu, co odróżniało je od małopolskich budowli wznoszonych z kamienia. Do około 1330 roku świątynie murowane budowano przede wszystkim w miastach królewskich (Poznań, Kalisz, Gniezno). W latach następnych powstają wielkie miejskie fary (Kościan, Śrem) najczęściej zbudowane na wydzielonym placu poza kwartałem rynkowym (co było specyfiką wielkopolską), głównie dzięki fundacjom królewskim, biskupim albo kapituły katedralnej (Poznań, Ostrzeszów, Pobiedziska, Kalisz, Turek, Konin, Pyzdry, Stawiszyn, Opatówek) a także rycerskim (Szamotuły, Gostyń) i wreszcie kościoły parafialne stawiane z kamienia polnego (na północy) albo z cegły lub drewna w miastach i wsiach. Do najstarszych zachowanych w Polsce kościołów drewnianych należy, ufundowany przez cystersów z Łekna, kościół zrębowy w Tarnowie Pałuckim. Badania dendrochronologiczne wykazały, że drewno na jego budowę ścięto w sezonie 1372/73.

Ze względu na ogromne koszty budowy tylko nieliczne kościoły murowane fundowane były przez rycerstwo. Od XII do połowy XV wieku wzniesiono zaledwie 26 takich świątyń (w tym do 1330 roku w Głuszynie, Gryżynie, Sobótce i Cerekwicy). Pierwszym kościołem halowym obejściowym w Wielkopolsce była kolegiata p.w. Najświętszej Marii Panny na Ostrowie Tumskim w Poznaniu zbudowana w latach 1431-1438 pod kierunkiem Hanusza Prusa, ucznia słynnego Henryka Brunsberga. Elewacja zachodnia jest dziełem Jana Lorka z Kościana, który przebudował też prezbiterium kościoła klasztoru benedyktynów w Lubiniu. Równocześnie biskup Andrzej z Bnina wznosił wzorowaną na poznańskiej kolegiatę w Kórniku. Obie świątynie wywarły wpływ na inne wielkopolskie kościoły (Bnin, Dolsk, Nowe Miasto, Osieczna, Lwówek, Pniewy).

W latach 1450-1550 wielu średnio zamożnych rycerzy zaczęło budować w swoich włościach ceglane świątynie. Były to skromne budowle jednonawowe, kryte jednolitym sklepieniem gwiaździstym o bogatym żebrowaniu, z wielobocznie zamkniętym prezbiterium tej samej szerokości co nawa (m.in. Lusowo, Mórka). Do fasady zachodniej, przeważnie bezwieżowej, dobudowywano cylindryczną klatkę schodową prowadzącą na empore kolatorską. Od XV wieku pojawiają się boczne kaplice oddzielone od nawy ozdobnymi kratami drewnianymi lub metalowymi. Taki typ kościoła,

nieznany na innych terenach, wywodził się według Mariana Kutznera z gotyckiej kaplicy zamkowej. W tym okresie dopiero wykrystalizowało się odpowiednie zaplecze muratorskie na terenie Wielkopolski, która dotąd korzystała z usług strzech budowlanych z Brandenburgii, Śląska i Pomorza Zachodniego, natomiast muratorzy z Małopolski pojawiali się tutaj niezwykle rzadko, pomimo że sztuka krakowska promieniowała na cały kraj. Poza kościołami farnym w Ostrzeszowie i karmelitów trzewickowych p.w. Bożego Ciała w Poznaniu, powstałymi z fundacji Władysława Jagiełły, żadna ze świątyń wielkopolskich w tym okresie nie wykazuje proveniencji małopolskiej. Niektóre z kościołów cechuje wysoki poziom artystyczny (Kamionna, Głuszyna, Gosławice). Niezwykle oryginalna świątynia w Gosławicach, wzniesiona na rzucie krzyża ze sklepieniem palmowym, wspartym na jednej kolumnie, wzorowana jest na sztuce zakonu krzyżackiego. Realizuje ona koncepcję budowli centralnych stanowiących symboliczne przedstawienie Grobu Pańskiego. Podobnie rozwiązano wnętrze kapituły w pobliskim klasztorze cysterskim w Łądzie nad Wartą.

Wnętrza świątyń i klasztorów zdobiono polichromią, która przetrwała do dziś (m.in. Ostrzeszów, Gniezno – kościół Bożogrobców, Nowe Miasto n/Wartą, Łąd, Pyzdry). Wyposażenie stanowiły malowane lub rzeźbione ołtarze szafiaste, często z ozdobnie rzeźbionymi predellami i nastawami. Otaczano kultem rzeźbione figury Matki Boskiej z Dzieciątkiem, których cała seria pochodzi z początku XIV wieku (m.in. w Kościanie, Wieleniu, Przemęcie). Na belkach tęczowych umieszczano krucyfiksy (najcenniejsze - Szamotuły, Gniezno), którym towarzyszyły postacie Matki Boskiej i św. Jana, Marii Magdaleny i aniołów z narzędziami pasji, a czasami postaci legionistów. Wyposażenie wykonywały śląskie lub pomorskie warsztaty zakonne. Do wybitnych dzieł należą ołtarze z warsztatu Mistrza z Gościszowic z końca XV wieku (Kalisz, Kościan, Koźmin) i wspinały poliptyk z Góry Śląskiej z 1512 (ob. w katedrze poznańskiej).

Na kanwie prahistorycznych i wczesnośredniowiecznych grodów zaczęły powstawać w XIII wieku miasta, które w większości przekształciły się z podgrodzi. Wsie i miasta lokowano na prawie magdeburskim i jego odmianach. Doprowadziło to do powstania czytelnych podziałów własnościowych pozwalających m.in. ustalić jednolite świadczenia.

Na nowo wytyczono granice wsi i pól, dzieląc ziemię na prostokątne kawałki, zwane łanami. Tereny już wcześniej zasiedlone i uprawiane dzielono na niwy (grunty całej wsi dzielono na trzy części, a te na tyle kawałków, ilu było gospodarzy). Wielkość wsi niwowych, które przeważały w Wielkopolsce, kształtowała się od 10 do 50 łanów. Ten średniowieczny podział do dziś czytelny jest w przestrzeni w postaci stosunkowo niedużych wsi ulicówek lub placowych. Na zachodzie i południu Wielkopolski, w pobliżu Śląska, przeważały wsie łanów leśnych (zwanych też łańcuchówkami), lokowanych zarówno na wymagających karczunku terenach zalesionych, jak również na już zamieszkałych. Zabudowa złożona z niezależnych od siebie gospodarstw ciągnęła się przeważnie wzdłuż cieków wodnych, często po obu jego stronach. Długość wsi zależała jedynie od warunków fizjograficznych i niekiedy osiągała kilka kilometrów. Inną cechą charakterystyczną łańcuchówek były drogi prowadzące na pola (każdy osadnik miał swoją), przebiegające prostopadle do głównej drogi. Rewolucja, polegająca na wprowadzeniu podziału na łany, oczynszowania i trójpolówki, wpłynęła na zwiększenie wydajności plonów z ziemi, którą uprawiała mniejsza liczba osób. Nadwyżka mieszkańców wsi mogła się przenieść do miast gdzie zajęła się rzemiosłem i handlem.

Prawo magdeburskie znalazło także odzwierciedlenie w układach przestrzennych miast. Jeżeli warunki terenowe pozwalały, wytyczano kwadratowy lub prostokątny rynek i regularną siatkę ulic, wydzielając kwartały podzielone na wewnętrzne działki czytelne do dziś (m.in. Poznań, Kłecko, Koło, Grodzisk). Niektóre miasta zachowały jednak pierwotny kształt osad targowych z wrzecionowatym lub owalnicowym rynkiem (Kalisz, Konin, Koźmin, Buk, Międzychód).

Do ewenementów na terenie Polski należy zespół osadniczy odkryty na gruntach wsi Mutowo. Archeolodzy stwierdzili tam pozostałości pierwszego lokacyjnego miasta tzw. Starych Szamotuł,

lokowanego w 2. połowie XIII wieku i funkcjonującego do 2. połowy XIV wieku. Obecne Szamotuły lokowano przed 1383 roku w nowym miejscu oddalonym od Mutowa o 1,5 km.

W okresie 300 lat powstał zasadniczy zrąb miast. Są one równomiernie rozsięte na niemal całym obszarze Wielkopolski i w większości zachowały pierwotny układ urbanistyczny. Najszybciej rozwijały się miasta królewskie, korzystające z licznych przywilejów (Kalisz, Poznań, Kościan, Koło, Pyzdry, Rogoźno, Pobiedziska). Bogatsze otaczały się murami, wałami i fosami, a wejście strzegły bramy zamykane na noc. Nieliczne mury zachowały się szczerunkowo do dziś (Poznań, Kalisz, Kościan). Do dziś czytelny jest w układzie miast zarys umocnień średniowiecznych (Buk, Stęszew, Słupca, Koźmin Wlkp., Grodzisk Wlkp.) i nowożytnych (Rawicz, Leszno), często w postaci przebiegu ulic a także takich nazw jak ulica Wałowa, Murna, Podmurna. W miastach wznoszono przeważnie drewniane ratusze, na rynkach odbywały się w wyznaczone dni targi, waga znajdowała się w ratuszu lub w osobnym budynku. W Poznaniu odbywał się słynny Jarmark Świętojański ściągający kupców z całej Europy, środek placu zajmowały murowane sukienice. W większości miast handlowano jednak z wozów lub straganów. Królewskie grody miały ratusze murowane z cegły, o masywnym przyziemiu wzniesionym na rzucie kwadratu nad którym wznosiła się wysoka wieża (Koło, Poznań). Ponieważ dominowała zabudowa drewniana i szachulcowa, liczne pożary niszczyły całe miasta niejednokrotnie w odstępach kilkuletnich. Mimo to w Poznaniu zachowały się gotyckie piwnice i kamienice będące świadectwem kultury mieszczańskiej w średniowieczu (w tym domniemana wieża wójta z tyłu działki Stary Rynek 48, i podziemia wieży Peszlów, ul. Wodna 27).

Po podziale dzielnicowym wykształcił się specyficzny typ architektury zamkowej. Najstarsze XIII-wieczne rezydencje powstawały wyłącznie w miastach (Poznaniu, Kaliszu, Gnieźnie, Krobi). Były to reprezentacyjne siedziby książąt lub biskupów, których funkcje obronne zredukowano do minimum, aczkolwiek opierały się o system murów miejskich. Charakter wybitnie warowny miały grody książęce strzegące granic (w Żoniu, Ujściu, Zbąszyniu, Przemęcie, Poniecu i Śremie), otoczone wałami drewniano-ziemnymi. Formą swą nawiązywały do wcześniejszych grodów nadnoteckich z X-XI wieku. Prawdziwą rewolucję wprowadziły zamki wznoszone w XIV wieku na rozkaz Kazimierza Wielkiego w Ostrzeszowie, Stawiszynie, Choczu, Pyzdrach, Kole i Koninie, stanowiące militarną granicę między buntującą się Wielkopolską a Małopolską. Zamki te, lokowane przeważnie na wyspach lub moczarach, były murowane z cegły, a wysoki mur obronny otaczał wewnętrzny dziedziniec. Na nim stała wieża ostatniej obrony, a przy niej dom mieszkalny. Pozostałe budynki, gospodarcze i zajmowane przez służbę, były drewniane. Wieże zamkowe nawiązywały kształtem do budowli krzyżackich (Ostrzeszów, Koło). Natomiast rycerze stawiali na wsiach, na kopcu otoczonym fosą, bardzo skromne tzw. kamienice, przeważnie drewniane, gdyż zakaz króla zabraniał im budowy trwałych dworów, które mogłyby się okazać punktem oporu.

Dopiero po śmierci Kazimierza Wielkiego (1370) upowszechniły się dwa typy murowanych siedzib. Prostokątna lub kwadratowa wieża mieszkalna w typie zachodnioeuropejskich donżonów lub śląskich wież mieszkalnych należała do form starszych (Gołańcz, Szamotuły). Drugi typ reprezentuje zamek na rzucie prostokąta, kilkukondygnacyjny, otoczony murem lub włączony w murowany system obronny (Ostroróg, Koźmin, Chodzież). W latach trzydziestych-czterdziestych XV wieku powstają murowane nowoczesne rezydencje biskupie w Gosławicach, Borysławicach Zamkowych i Kórniku, z dwoma równoległymi domami, rozdzielonymi dziedzińcem, połączonymi murem kurtynowym i szamborzem. Znaczenie zamku w Gosławicach jest nie do przecenienia dla rozwoju architektury rezydencjonalnej późnego średniowiecza.

Ważną rolę odgrywało malarstwo tablicowe. Do najciekawszych realizacji należy późnogotycki tryptyk z Kobyłina, ufundowany przez biskupa Konarskiego około 1517 roku, w którym sygnalizowane są już formy renesansowe; podobnie jak w ufundowanym przez Łukasza II Górkę dla kolegiaty w Szamotułach tzw. tryptyku z Mądrego, z którego w Polsce zachowała się tylko środkowa część (obecnie w Kórniku). Dla kolegiaty św. Mikołaja na Zagórzu w Poznaniu *obraz wytwornej*

formy i malowania, z przedstawieniem Najświętszej Marii Panny i św. Perpetui i Felicyty ufundował zapewne biskup Jan Lubrański. Dziś jest on ozdobą zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.

Na uwagę zasługuje też sztuka sepulkralna. W katedrze gnieźnieńskiej zachowały się dwa późnogotyckie marmurowe nagrobki: arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego, wyrzeźbiona przez *Wita Stwosza* (1495) i tumba z postacią św. Wojciecha, nieukończony dzieło *Hansa Brandta* (1478-1486). Na rzeźomie XV i XVI wieku pojawiły się w Wielkopolsce brązowe płyty nagrobne odlewane w znakomitym warsztacie *Vischerów* w Norymberdze i we Flandrii. W 1990 roku wróciły do katedry poznańskiej ze Związku Radzieckiego skradzione w czasie II wojny światowej płyty *Andrzeja z Bnina* (†1479), *Łukasza* (†1475) i *Uriela Górki* (†1498) oraz *Bernarda Lubrańskiego* (†1499), a do kościoła poddominikańskiego (ob. jezuickiego) płyta *Feliksa Paniewskiego* (†1488), których postaci są ujęte jeszcze na sposób gotycki. Podobnie gotycki charakter ma płyta arcybiskupa *Jakuba z Sienna* (†1480) w katedrze gnieźnieńskiej.

Natomiast na płycie *Andrzeja Szamotulskiego* (†1511) z kolegiaty w Szamotułach pojawiły się już elementy renesansowe. Postać zmarłego przedstawiona jest swobodnie, a w bordiurze ukazano figlarne putta. Tym drogocennym dziełem uczcił pamięć wuja, wdzięczny za wychowanie, *Piotr Tomicki*, biskup poznański i krakowski, podkanclerzy koronny, jeden z najwybitniejszych ludzi renesansu. Dzięki niemu historia otrzymała niezwykle dokumenty opisujące tamtą epokę. Pochodzą z kancelarii królewskiej i nazywane są obecnie *Acta Tomicianiana*. Zostały ocalone przed zniszczeniem przez *Tytusa Działyńskiego*, który kupił je w XIX wieku i wydał pierwsze tomy. Dziś ich naukowym opracowaniem zajmuje się Biblioteka *Kórnicka PAN*. Tenże biskup *Piotr Tomicki* ufundował w 1524 roku nową płytę brązową swojemu ojcu *Mikołajowi* (†1478), pochowanemu w rodzimym kościele w *Tomicach*. Warto zwrócić uwagę, że tuż obok znajduje się starsza odkuta w piaskowcu płyta, na której zmarły *Mikołaj* ukazany jest w zbroi jako *miles christianus* - rycerz chrystusowy. Ten typ płyt nagrobnych z przedstawieniami stojących lub leżących postaci mężczyzn i kobiet pochodzi ze Śląska, wykonywano je od połowy XVI do początków XVII wieku. Zachowało się ich stosunkowo dużo (m.in. w *Lądzie*, *Golejewku*, *Borzęciczkach*, *Tomicach*) gdyż były one w zasięgu finansowym średniozamożnych rodzin szlacheckich.

Znacząco różni się od nich cała seria kosztownych nagrobków w architektonicznych obramieniach z renesansową czy manierystyczną dekoracją. Przedstawiają one leżące pojedyncze postaci zmarłych dam i rycerzy, m.in. nagrobki w *Poznaniu*, *Gnieźnie*, *Szamotułach*, *Kórniku*, *Kobylinie*, lub zdwojone postaci w nagrobkach piętrowych: *Czarnkowskich* w *Czarnkowie*, *Sobockich* w *Sobocie*, *Górków* w *Poznaniu*, *Opalińskich* w *Kościanie*, *Opalińskich* w *Radlinie*, *Przeclawskich* w *Chojnicy* – dziś w katedrze poznańskiej). Ich twórcami byli *Hieronim Canavesi* (nagrobki *Górków* i biskupa *Adama Konarskiego* w *Poznaniu*, *Mikołaja Dzieżgowskiego* w *Gnieźnie*), *Jan Michałowicz z Urzędowa* (biskupa *Izdbieńskiego* w *Poznaniu*), *Henryk Horst* ze *Lwowa* (braci *Górków* w *Kórniku*), *Jan Maria Padovano* (*Andrzeja Krzyckiego* w *Gnieźnie*). Z czerwonego marmuru węgierskiego wykonano piękne epitafia zdobiące niegdyś kaplicę-mauzoleum *Łaskiego*, dziś eksponowane w katedrze gnieźnieńskiej. Specyfiką polską były, licznie wznoszone od XVI wieku niemal przy każdym kościele, kaplice murowane (m.in. *Żerków*, *Lgów*, *Zakrzewo* koło *Miejskiej Górki*) i drewniane (m.in. *Graboszewo*), pełniące funkcje rodowych nekropolii. Do wybitnych dzieł należą renesansowe kaplice kopułowe bogato zdobione sztukateriami (*Radlin*, *Środa*), należąca do tej grupy kaplica *Górków* w *Kórniku* została przebudowana w 2. poł. XVIII wieku.

W pełni renesansowe formy ma tryptyk z *Połajewa*, który w 1572 roku maluje zapewne *Mateusz Kossior*. W XVII wieku dominuje malarstwo cechowe, którego ośrodkiem jest *Poznań*. Na teren Wielkopolski sprowadzano także obrazy z *Wrocławia* i innych ośrodków. W okresie kontrreformacji powstają liczne obrazy w typie *Sacra Conversazione* (m.in. *Poznań* kościół *Joannitów*, *Chludowo*, *Kotłów*), malowane na płótnie i naklejane na deskę. Niemal w każdym kościele znajdują się wizerunki *Matki Boskiej*.

Pozostałe zabytki z okresu renesansu, w stosunku do innych polskich dzielnic, prezentowane są na naszym terenie w skromnej liczbie. Wzniesiono kilka zamków możnowładczych, z których żaden nie przetrwał w pierwotnym stanie. Po zamkach w Wyszynie, Radlinie (przy którym założono pierwszy w Wielkopolsce renesansowy ogród) zostały tylko ruiny; w Zbąszyniu umocnienia ziemne i brama są pozostałością po jedynym w regionie *palazzo in forteza*; a rezydencje w Gołuchowie, Koźminie, Kórniku, Osiecznej i Złotowie zostały znacznie przekształcone w XVIII i XIX wieku. Poznański pałac Górków, który był pierwszą miejską rezydencją w Polsce, dzisiaj tylko częściowo przypomina renesansową siedzibę jednego z najzamożniejszych rodów tamtej epoki, gdyż zespół budynków odbudowano w formie jaką nadała mu przebudowa na klasztor benedyktynek po 1603 roku. Śladem dawnej świetności jest piękny portal z 1548 roku, zapewne dzieło włoskich kamieniarzy, pracujących przy zamku w Brzegu Śląskim i krużgankowy dziedziniec odkryty w trakcie odbudowy po zniszczeniach wojennych. Niewątpliwie najbardziej znanym dziełem z tego okresu (1550-1560) jest ratusz poznański rozbudowany przez włoskiego budowniczego *Jana Baptystę Quadro*. Nowy styl pojawił się także w budynkach municypalnych w innych wielkopolskich miastach (m.in. drewnianym ratuszu w Koźminie Wlkp. – dziś nie istnieje).

Rozwój miast w średniowieczu wiązał się z napływem ludności z zachodu Europy, głównie z Niemiec. Druga fala osadnicza miała miejsce w okresie nowożytnym i związana była z przybyciem uciekinierów z Czech (po bitwie pod Białą Górą w 1620 roku) i Saksonii, którzy znaleźli schronienie w Polsce przed prześladowaniami kontrreformacji. Powstało wtedy wiele nowych miast w magnackich latyfundiach albo przy średniowiecznych ośrodkach zakładano drugie, a nawet trzecie miasto. Posiadały wtedy oddzielny samorząd, rynek, ratusz, kościół, cmentarz (Łobzenica, Grodzisk Wlkp., Koźmin Wlkp., Zduny). W miastach zakładano wodociągi i brukowano ulice. W całej Wielkopolsce rozwinęło się sukiennictwo i tkactwo, a największe ich skupiska były na południu i północy regionu. Powstały dzielnice tkaczy, którzy na południe od Poznania mieszkali w domach podcieniowych (tu trzeba zaznaczyć, że mniej więcej przez środek województwa przechodzi północny zasięg miejskiego domu podcieniowego, a także południowy zasięg wiejskiego domu podcieniowego). Do dziś przetrwały tylko pojedyncze domy podcieniowe w Stęszewie, Pyzdrach i Krotoszynie oraz cztery w Rakoniewicach. Większy zespół murowanych barokowych domów szczytowych zachował się w Chodzieży, Rydzynie, Zdunach, pojedyncze ich przykłady są m.in. w Lesznie i Grodzisku Wlkp.

Wielkopolska przeżywa ogromny rozkwit gospodarczy, który zaowocował licznymi kreacjami architektonicznymi o niezwykle wysokim poziomie artystycznym. Zleceniodawcami były różne rody Leszczyńskich, a później Sułkowskich (Leszno, Rydzyna, Włoszakowice), Korzeniowskich (kościół i klasztor filipinów na Świętej Górze k/Gostynia), Opalińskich (Sieraków, Grodzisk Wlkp.) ale także zakony: cystersi w Łądzie, Przemęcie i Obrze, czy jezuita w Poznaniu i Kaliszu. Pojawiają się także zbiorowe fundacje szlacheckie (np. klasztor bernardynów w Ostrzeszowie).

Działają zagraniczni artyści przybyli z Włoch, Niemiec, Czech i Śląska: architekci³ i malarze⁴, którzy barwnymi polichromiami pokrywają ściany zamków, pałaców, dworów, klasztorów, kościołów murowanych i drewnianych. Wnętrza te są dekorowane przez współpracujące

³ Architekci: Włoch *Jan Maria Bernardoni* projektuje w Kaliszu najstarszy klasztor jezuicki w Polsce (1581-1596), *Krzysztof Bonadura* starszy (Sieraków, Czacz – pałac i kościół, Grodzisk, Borków-Zdzież, Poznań, Włoszakowice, Wronki, Złotów?), *Jan Koński* (Nietrzeżanowo, Poznań, Łąd), *Tomasz Poncino* (Łąd, Poznań, Przemęt?), *Jan i Jerzy Catenazzi* (Borków-Zdzież, Gostyń, Żerków, Przemęt, Leszno, Poznań, Łąd), przybyli z Rzymu *Pompeo Ferrari* (Rydzyna, Gostyń, Owińska, Obrzycko, Wschowa, Poznań, Leszno, Łąd), *Adam Stier* (Konarzewo, Pniewy, Miejska Górka, Poznań), *Karol Marcin Frantz* (Włoszakowice, Rydzyna, Wieleń, Rokitno, Zbąszyn) i inni artyści.

⁴ Zob. „*Ochrona Zabytków*”; nr 3/1999 w całości poświęcona jest barokowi w Wielkopolsce. Malarze: *Krzysztof Boguszewski*, *Herman Hann* (Marcinkowice, Buczek Wielki), bracia zakonnicy *Tomasz Dolabella* i *Łukasz Raedtke* (Łąd, Przemęt) czy Czech z pochodzenia *Adam Swach* (Poznań, Łąd, Owińska, Pyzdry, Szamotuły, Wetna, Żerków), *Karol Dankwart* (Poznań, Konarzewo), Ślązak *Jerzy Wilhelm Neunhertz* (Łąd, Rydzyna, Gostyń), laik *Walenty Żebrowski* (Wschowa, Kalisz) i *Szymon Czechowicz* (Obra, Poznań – fara 1756) i wielu innych.

z architektami i malarzami zespoły sztukatorów⁵, a także rzeźbiarzy⁶, nierzadko braci zakonnych, których dziełem są ołtarze, ambony, stalle, figury świętych. Działają liczni złotnicy, szczególnie w Poznaniu⁷, a ich dzieła znajdują nabywców nawet poza granicami ówczesnej Polski. W XVII wieku w stolicy Wielkopolski powstaje silny ośrodek konwisański, wykonujący m.in. cynowe sarkofagi będące arcydziełami sztuki. Znamy nazwiska dwóch twórców *Jakuba Kandeja* i *Macieja Geretha*, zapewne przybyłych z Torunia. Do dziś przetrwały wspaniałe sarkofagi w: Złotowie (Zygmunta Grudzieńskiego), Czarnkowie (Sędziwoja Czarnkowskiego), Wieleniu (Jana Kostki ze Sztembarka), Sierakowie (Opalińskich - 5), Radlinie (Opalińskich - 4) i Koźminie Wlkp. (Przyjemskich - 3).

Przykładem spójnej koncepcji artystycznej jest kościół bernardynów w Sierakowie, wzniesiony z fundacji rodu Opalińskich w 1624 roku. Wyposażony przez kolejnych członków rodziny do połowy XVIII wieku pełnił rolę kościoła klasztorowego i mauzoleum rodowego. Jest to dzieło znaczące ze względu na interesującą manierystyczną architekturę i wyposażenie. Architekt *Krzysztof Bonadura* wznosił budowlę na planie krzyża. Na skrzyżowaniu nawy z transeptem zaprojektował, niewidoczną z zewnątrz, kopułę z latarnią. Sklepienia zdobią manierystyczne sztukaterie i herby rodowe. Brat zakonny *Hilarion* i jego warsztat z Poznania wykonali wspaniałe intarsjowane stalle zakonne i ławy kolatorskie o dekoracji ideowo powiązanej z fundatorami. Przestrzeń świątyni wypełniają architektoniczne ołtarze, finezyjne dzieła snycerzy z Północy. W polu środkowym ołtarza głównego znajduje się obraz „Zdjęcie z krzyża” pochodzący z warsztatu ucznia Rubensa – *Artusa Wollforta*. W jednym z ołtarzy bocznych w transepcie znajduje się tryptyk z obrazami *Krzysztofa Boguszewskiego* (†1635). Naprzeciw niego wznosi się monumentalny kontrreformacyjny nagrobek Piotra Opalińskiego, dzieło Włocha *Sebastiana Sali*, w którym czerń marmuru kontrastuje z bielą alabastrowych figur. W „kaplicy nieboszczykowskiej” w podziemiach kościoła ustawiono sarkofagi najwyższej konwisańskiej roboty: cynowe (Piotra Opalińskiego, jego żony Zofii Kostaczkanki ze Sztemberka, ich syna Jana Karola) i miedziane (Krzysztofa Opalińskiego i jego syna Piotra Adama), zdobione płaskorzeźbami, a trzy ostatnie dodatkowo z malowanymi portretami zmarłych magnatów. Przez lata stały zalane wodą, która doprowadziła niemal do ich unicestwienia. Przypadkowo odkryte zostały przekazane toruńskim konserwatorom, którzy przywrócili im pierwotny wygląd. Ponieważ nie mogły wrócić do krypty, dla ich wyeksponowania odbudowano jedno ze skrzydeł zamku Opalińskich w Sierakowie. Ostatnią fundacją rodową (z poł. XVIII wieku) jest monumentalny nagrobek rodziców królowej polskiej Katarzyny Leszczyńskiej (żony Stanisława Leszczyńskiego, teściowej króla Francji Ludwika XV) wypełniający aż po gzyms lewą ścianę nawy. Wieńczą go portrety Jan Karola i Zofii Opalińskich, a u podstawy przedstawiono klęczące postacie nagich jeńców tureckich, przypominających wiktoria wiedeńską. Obok wisi duży obraz, który przedstawia na marach wojewodę poznańskiego Krzysztofa Opalińskiego (†1655), znakomitego mecenasa sztuki, pisarza, moralistę i poetę, polityka i przywódcę szlachty wielkopolskiej, ale niestety także zdrajcę spod Ujścia, który poddał Wielkopolskę wojskom szwedzkim.

Podobnie, choć już nie tak bogato, wyposażane były także inne świątynie, w których znajdowały się gotyckie, renesansowe, manierystyczne, barokowe, a później klasycystyczne nagrobki, ołtarze, obrazy religijne i portrety trumienne, które upamiętniały wielkość rodów i niekiedy są jedynym śladem po nich. Wiek XVII - XVIII to pełny rozkwit sarmatyzmu w Polsce. Sztuka kontrreformacyjna tchnie religijną żarliwością, walczy z treściami przekazywanymi przez protestantów za pomocą środków plastycznych, ale także z wykorzystaniem światła, muzyki i teatralizacji obrzędów.

⁵ Znakomite sztukateria kładł Włoch Alberto Bianco i jego warsztat (Leszno, Poznań, Konarzewo).

⁶ Kunsztem rzeźbiarskim popisuje się *Antoni Swach*, brat Adama, którego snycerskim dziełem jest ołtarz w kaplicy NMP w kościele franciszkanów w Poznaniu (ok. 1700); *Augustyn Schöps* m.in. twórca 6 rokokowych ołtarzy w kościele klasztorowym w Obrze, fontanny na rynku w Poznaniu (1766) i wyposażenie kościoła ewangelickiego na Grobli, rokokowej kamiennej figury Matki Boskiej (ok. 1770); *Antoni Schulz* (Osieczna).

⁷ Złotnicy *Michał Meisner*, *Marcin Endemann*, *Jan Dill*, *Wojciech Budzyniewicz*.

Burzliwe czasy, pełne licznych wojen, przypominały o śmierci, którą często wyobrażano na obrazach i malowidłach ściennych, za pomocą rzeźby nagrobnej (m.in. Poznań, Gniezno, Leszno), dekoracji sztukatorskich, literatury czy tekstów kazań. Śmierć staje się okazją do teatralnych scenograficznych dekoracji towarzyszących pogrzebom, szczególnie gdy umierał ktoś znaczny lub ostatni z rodu. Sztuka umierania (*ars moriendi*) i wspaniały pogrzeb (*pompa funebris*) należą do kanonu tej epoki. Portrety trumienne, umocowane w czasie pogrzebu w nogach trumny, były później zawieszane w kościołach lub zdobiły ściany dworów, tworząc swoiste galerie przodków. Towarzystwo im blachy trumienne z dokładnym wywodem genealogicznym po mieczu i kądzieli. To specyficznie polska tradycja nie spotykana w Europie. Interesujące zbiory wielkopolskich portretów znajdują się w muzeach w Międzyrzeczu (ob. województwo lubuskie), w Muzeach Archidiecezjalnych w Gnieźnie i Poznaniu, w Muzeum Narodowym w Poznaniu, a także w ratuszu w Toruniu. Tylko nieliczne portrety pozostały nadal w kościołach i klasztorach (m.in. w Rawiczu-Sarnowej, Pakosławiu, Osiecznej).

Symbolem władzy municypalnej były ratusze murowane (Leszno, Rydzyna, Zduny, Rostarzewo) i drewniane (zachował się jedynie w Sulmierzycach). Zamożni patrycjusze budują bogato zdobione kamienice ustawione szczytowo do ulicy (Leszno, Rawicz, Rydzyna, Poznań). Styl barokowy sprzyja też walce o pozycję w hierarchii społecznej. Każdy kto ubiegał się o urząd wojewody lub starosty generalnego, musiał wybudować dla siebie odpowiednią do posiadanej czy oczekiwanej rangi siedzibę, gdyż to w niej załatwiano wszystkie sprawy urzędowe. Praktykę tę zlikwidowano dopiero w XIX wieku. Arystokracja, szlachta i dostojnicy kościoła wznosili na miejsce starych siedzib nowe dwory, zamki: Leszczyński w Gołuchowie i Rydzynie, Gurowski w Trzebinach; i pałace: Radomicki w Konarzewie, Sapieha w Wieleniu, Szołdrscy w Czempiniu i Pniewach, Gałęcki w Krotoszynie, infulaci w Chocz. Sułkowsy przebudowują Rydzynę i Leszno, później wznoszą oryginalny pałac myśliwski we Włoszakowicach. W Ciężeniu, w miejscu średniowiecznej siedziby biskupiej, nieznany architekt, zapewne z Warszawy, buduje znakomity pałac o pięknych rokokowych sztukateriach. Z belwederu (dziś nie istniejącego) na dachu rozciągał się malowniczy widok na rozlewiska Warty. Przy wszystkich siedzibach zakładano większe lub mniejsze regularne ogrody.

W każdej z tych rezydencji powstaje wielka sala na piętrze, do której wiodą reprezentacyjne schody. Wielkie pokoje w amfiladzie bardziej służą reprezentacji, niż wygodzie ich mieszkańców. Wzorem Ludwika XIV w pałacach projektuje się alkowy, gdzie wspaniałe łoża stoją na środku pomieszczenia (m.in. Konarzewo, Rydzyna, Kórnik). Ściany i sufity zdobią polichromie i sztukaterie (Konarzewo, Czempin, Rydzyna, Ciężen, Chocz), często o bogatej symbolice, obrazy i meble, wspaniałe kominki, piece i posadzki, nierzadko biblioteki. Jak wyglądały ówczesne wnętrza opisują licznie zachowane lustracje, sporządzane przy okazji działów rodzinnych, sprzedaży majątku czy ślubnych kontraktów, a także testamenty spiswane przed wyruszeniem na wojenną wyprawę.

Do dziś zachowało się tylko kilka typowych dla tego okresu dworów alkierzowych (m.in. Giżyce, Koszuty, Kotlin w ruinie, Krzycko Wielkie, Osowiec, Siedmiorogów, Studzieniec), krytych gontem, o charakterystycznych dachach dwukrotnie wyższych od ścian, otoczonych drzewami chroniącymi od wiatru.

Luteranie i kalwini, bracia czescy (Leszno) i arianie (Krotoszyn) budują dla siebie skromne świątynie. Początkowo z drewna (np. Giżyn), szachulca i glinobitki (Ostrów Wlkp., Rakoniewice, Sieraków), gdyż prawo zabraniało innowiercom stawiania świątyń z trwalszego materiału, wieże dobudowywano w następnych wiekach. Kościoły te, ze względu na inną liturgię, wykształciły nowy układ przestrzenny. Preferowana była hala (przeważnie prosto zamknięta), bez wyodrębnionego prezbiterium, ołtarz przestał odgrywać dominującą rolę. Ważna stała się ambona, z której pastor odczytywał Słowo Boże (np. Żychlin, Poznań-Grobla). Cechą charakterystyczną tych świątyń stały się jedno- i dwukondygnacyjne empyry, biegnące wzdłuż ścian bocznych, a niekiedy obiegające całe wnętrze (m.in. Ostrów Wlkp., Leszno, Leszno-Zaborowo, Lotyń, Rejowiec, Krotoszyn, Poznań, Leszno – kościół Św. Krzyża, w którym rozebrano po 1960 roku empyry co zubożyło to doskonałe wnętrze). Oświetlające je okna, umieszczone w dwóch lub trzech rzędach, już z daleka pozwalają rozpoznać świątynie protestanckie (np. Rakoniewice, Ostrów Wlkp.)

Aby sprostać wymaganiom epoki cystersi i cysterki przebudowują lub wznoszą od nowa swoje świątynie w stylu barokowym (Obra, Przemęt, Wieleń Zaobrzański, Łąd, Łądek, Zagórow, Ołobok, Owińska, Wągrowiec), podobnie czynią bernardyni (Koło, Sieraków, Grodzisk Wlkp., Gołańcz, Koźmin Wlkp., Ostrzeszów) i reformaci (Poznań-Śródka, Miejska Górka, Woźniki, Kalisz, Chocz, Osieczna). Świątynie reformatów od XVIII wieku otrzymują jednolite wyposażenie wnętrza: ołtarze, stalle i rzeźby wykonane z bejcowanego na ciemnobrązowo drewna wykończonego białymi obramieniami. Architektura staje się narzędziem walki religijnej jednego wyznania z drugim. Katolicyzm dzięki wspinałym barokowym realizacjom odzyskuje utraconych wiernych.

Na placach wiejskich i miejskich stawiano barokowe święte figury m.in. Matki Boskiej Niepokalanej (np. Lwówek, Woźniki). Żywy był też kult św. Jana Nepomucena (Kobylepole, Poznań, Obra, Kaszczor, Wieleń, Zagórow) i św. Jadwigi, wywodzący się ze Śląska. Jako votum za uniknięcie dżumy na środku rynku w Rydzynie stanęła jedyna w Wielkopolsce kolumna Świętej Trójcy (1760-1761, rzeźbiarz *Andrzej Schmidt*).

Nadal liczne są świątynie drewniane. Podczas gdy średniowieczne kościoły miały niemal kwadratowe nawy i węższe, kwadratowe prezbiteria, które nakrywały osobne wysokie dachy (np. Tarnowo Pałuckie), to w XVI wieku wykształcił się typ kościoła wielkopolskiego konstrukcji zrębowej o wspólnym dachu przykrywającym szerszą nawę i węższe prezbiterium, przez co nad tym ostatnim powstawał szeroki okap. Na terenie naszego województwa zachowały się takie kościoły w Ołoboku i Koźminie Wlkp. Od XVII wieku zaczęto dobudowywać wieże do starszych świątyń, lub wznosić osobne dzwonnice; przeważnie konstrukcji słupowej, czasami pełniące także funkcje bramy (Kuchary). Drewniane wieże kościołów wieńczono barokowymi cebulastymi hełmami, ale tylko w południowej i centralnej Wielkopolsce. Kościoły stopniowo rozbudowywano dodając boczne kaplice, zakrystie, kruchty, przedłużając nawy (np. Długa Goślina, Kłodawa). Ściany ozdabiano polichromią o tematyce przede wszystkim religijnej, w którą wplatanio niekiedy motywy świeckie (np. Słapanowo). Najpiękniejsze nowożytne polichromie zachowały się do dziś w Tarnowie Pałuckim, Welnie, Słapanowie, Słupcy, Sokolnikach, Wyszynie, Zakrzewie k/Miejskiej Górki, Buku i Łomnicy.

W wielu barokowych ołtarzach umieszczano średniowieczne rzeźby i obrazy, które nierzadko stawały się obiektami kultu (Przemęt, Skrzatusz, Wieleń Zaobrzański, Obra). Wprowadzili to cystersi dla podkreślenia ciągłości religii, co było szczególnie istotne w kraju, gdzie wielu wiernych uległo reformacyjnym nowinkom. Kontreformacja rozpowszechniła kult Matki Boskiej, której obrazy zdobiono metalowymi sukienkami pięknie repusowanymi. Jest to obyczaj polski nie znany w krajach Europy zachodniej i południowej. Przy świętych wizerunkach pobożni wierni wieszali liczne wota, przeważnie srebrne. Pojawiły się mniej lub bardziej ozdobne prospekty organowe umieszczane na emporach zachodnich. Kamienne chrzcielnice romańskie i gotyckie (np. Kobylin, Koźmin Wlkp.), zastępowano drewnianymi, bardziej ozdobnymi, niekiedy figuralnymi, lub teatralnymi, wielopiętrowymi symbolicznymi wyobrażeniami (np. Czemiń, Dębica, Niechanowo).

Od końca XVI do XVIII wieku na wyludnionych wojnami i zarazami obszarach Wielkopolski pojawiły się wsie sołtysie (np. Dzierżążno Małe i Dzierżążno Wielkie) lub osady lokowane na prawie olenderskim, które dzielimy na dwa typy przestrzenne: rozproszone (okolice Nowego Tomyśla, Śremu, Środy, Pyzdr) i rzędówki bagienne (pas nadnotecki). Po 1772 roku, na południe od Noteci pomiędzy Ujściem a Osiekiem, zakładane były wsie fryderycjańskie z regularnym układem zagród, które podporządkowane zasadzie symetrii i osiowości wyglądają z lotu ptaka jak figury geometryczne. Kościoły osadników przybyłych z państw niemieckich, ale i z głębi Polski, są przeważnie skromne, niekiedy przypominają szachulcowe (Chelst) lub drewniane domy chłopskie. Wyróżniają się wśród nich świątynie wzniesione w konstrukcji słupowo-ramowej i przysłupowej (m.in. Nowy Dwór, Herbutowo).

W 2. poł. XVIII wieku zrealizowano szereg znakomitych rezydencji. Według projektu architekta *Karla Gotharda Langhansa* w Pawłowicach wybudowano nowoczesny pałac dla

Maksymiliana Mielżyńskiego. Konkurujący z nim Kazimierz Raczyński ufundował dla siebie wspaniałą rezydencję w Rogalinie, utrzymaną w stylistyce późnego baroku. Wkrótce przy obu założeniach powstały galerie łączące oficyny z pałacem. Będą naśladowane w wielu założeniach dworskich na terenie regionu. Czasy panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego zaowocowały architekturą klasycystyczną. Artyści tej miary co *Jan Christian Kamsetzer*, *Dominik Merlini*, *Jan Plersch*, *Antoni Smuglewicz* i *Franciszek Smuglewicz*, których król zgromadził przy swoim dworze, w ostatniej ćwierci XVIII wieku pracują dla wielkopolskiej arystokracji. Dzieła klasycystyczne cechuje harmonia, symetria i rytm wywołując wrażenie ładu, równowagi, spokoju i powagi. Ich twórcy, operując formami prostymi i na ogół skromną dekoracją, wykorzystują motywy występujące w sztuce Grecji i Rzymu. Odkrycie Pompei i Herkulanum, opracowania naukowe, wreszcie wzorniki architektoniczne i liczne podróże po Europie przyczyniły się w XVIII wieku do szybkiego rozpowszechnienia stylu klasycystycznego, który wkrótce ogarnął cały kontynent.

Jednak wybór tego stylu w Wielkopolsce w tym czasie był nie tyle kwestią mody, lecz swoistym manifestem politycznym. Oznaczał opowiadanie się po stronie króla i zgromadzonego przy nim obozu reform. Szczególną rolę w propagowaniu idei klasycyzmu w Wielkopolsce odegrał wspomniany już Kazimierz Raczyński. Jako starosta generalny Wielkopolski, reprezentujący władzę króla, staje na czele Komisji Dobrego Porządku w Poznaniu. Zdobywa pieniądze na odbudowanie zniszczonego zamku królewskiego - symbolu władzy państwowej (miejsca przechowywania ksiąg grodzkich i odbywania rozpraw sądowych) i na budowę niewielkiego odwachu wzniesionego na rynku według proj. *J. Ch. Kamsetzera*. Wspólnie z mieszczanami poznańskimi łoży na odbudowę wieży ratuszowej, którą wkrótce ozdabia niezwykle klasycystyczny hełm wzniesiony według projektu *Efraima Szregera* w kształcie monoptery zwieńczonego obeliskiem. Na szczycie wieży złoci się orzeł z monogramami króla, elewacje ratusza pokrywają przedstawienia polskich monarchów, a wewnątrz Wielkiej Sali zdobi, jedyny w Polsce, figuralny pomnik Stanisława Augusta Poniatowskiego. Tenże *Szreger* projektuje nową fasadę katedry poznańskiej.

Zniszczonej wojnami Poznań jest odbudowywany w błyskawicznym tempie. Puste działki zabudowywano piętrowymi, murowanymi domami, ulice brukowano, a drogi wiodące do miasta obsadzano drzewami. W zachodniej pierzei rynku Anna z Radomickich Działyńska kupuje dwie zrujnowane kamienice, w miejsce których buduje barokową siedzibę (1773-76). Jej drugi mąż Władysław Gurowski, według projektu *Antoniego Höhne* (1785-1788) przebudowuje pałac w nowym stylu. Była to to jedyna szlachecka rezydencja w obrębie murów miejskich posiadająca ogród, manifestująca w ten sposób swoją odrębność od mieszczańskiego otoczenia. Na piętrze były dwie reprezentacyjne sale: Czerwona i Biała, z których ta pierwsza została odbudowana po zniszczeniach 1945 roku. Zdobią ją sztukaterie, marmoryzowane ściany i posągi oraz płaskorzeźby polskich królów (W okresie zaborów sala ta stała się miejscem zebrań patriotycznych polskiego ziemiaństwa). Dziesięć lat później w północnej pierzei rynku narożną kamienicę postawił dla siebie Maksymilian Mielżyński. Kamienicę właśnie, a nie pałac, gdyż od początku była ona przeznaczona na wynajem, a właściciel, jeden z najbogatszych ludzi w Wielkopolsce, zajmował na piętrze jedno z sześciu mieszkań, wyróżniające się na zewnątrz jedynie nieco bogatszą dekoracją elewacji. Naprzeciwko ratusza, wzorem obu pałaców, stanął wkrótce na dwóch działkach dom poczmistrza Kayzera, zwany „Pod kogutem”, mieszczący pocztę i najlepszy zajazd w mieście.

W 1777 roku poznańscy protestanci uzyskują zgodę króla na budowę murowanego kościoła na Grobli zaprojektowanego przez *Antoniego Höhne*. Wdzięczni królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu, przedstawiają go na portrecie z panoramą Poznania w tle. Oryginalne wnętrze, łączące układ podłużny z centralnym, zdobi ambona z zegarem, umieszczonym w jej cokole, przypominającym, że na równi z modlitwą można Boga czcić pracą, a czas to pieniądz.

Budowniczy *Antoni Höhne* jako pierwszy w Poznaniu buduje kamienice na sprzedaż przy rynku i odchodzących od niego ulicach. Zrywając ze średniowieczną tradycją domów szczytowych, łączy po dwie- trzy działki i wznosi na nich domy kalenicowe z bocznymi oficynami w podwórzu. Na

przedmieściach szlachta i mieszczenie stawiają dwory w otoczeniu ogrodów (z nich zachował się tylko dworek przy ul. Szyperskiej). Do portu zawijają liczne barki, nad brzegiem Warty wznoszą się szachulcowe spichlerze. Cudzoziemcy chwalą miasto za jego europejski wygląd.

Nowe trendy w architekturze pojawiają się także na prowincji. *Jan Christian Kamsetzer* projektuje w 1786 roku dla Katarzyny Radolińskiej pałac w Siernikach, dzieło naśladowane w wielu późniejszych realizacjach w całej Polsce, a w Wielkopolsce w rezydencjach w Lewkowie, Racocie, Mchach. Zdecydowała o tym mała skala siernickiego pałacu, wygodny rozkład wnętrz uciekający od barokowego splendoru, spokojny „antyczny” charakter całości. Architekt wprowadził też motyw portyku w elewacji frontowej i dwukondygnacyjnej sal rotundowej, uwidocznionej w elewacji ogrodowej, wielokrotnie później naśladowany. Kamsetzer projektuje także nową aranżację wnętrz pałacu w Pawłowicach. Wspaniałe dekoracje sali balowej wykonuje zespół sztukatorów, Włochów z pochodzenia, pod kierunkiem *G. Ammadio*, *G. Borghi*. W końcu XVIII wieku wojskowy architekt *Stanisław Zawadzki* projektuje znakomite pałace dla Augusta Gorzeńskiego w Śmiełowie i Aleksandra Gorzeńskiego w Dobrzycy. Wzniesiony na rzucie węgielnicy, której kształt narzuciła wcześniejsza siedziba, pałac w Dobrzycy (1795-1800), pełniący funkcje nieformalnej loży masońskiej, należy do pierwszych w Polsce dzieł tzw. „architektury mówiącej”, która zapoczątkowała styl romantyczny. W niewielkim ale znakomicie rozplanowanym parku znajdowały się sztuczne ruiny (rozebrane) i inne pawilony ogrodowe: Panteon, monopter na wyspie, dom ogrodnika, grotta. Poszczególne wnętrza pałacu zdobią znakomite polichromie *Antoniego Smuglewicza*, *Jana Bogumiła Plerscha* i *Roberta Stankiewicza*, część z nich odkryto dopiero w czasie ostatnio prowadzonych prac konserwatorskich.

Klasykistyczne formy przyjmują pałace w Czarniejewie, Gułtowach, Sielcu, Owińskach, Kwilczu, Jankowicach i wielu innych. Ich wnętrza otrzymują wykwintną dekorację w postaci rozet i bordiur na suficie wykonanych przez znakomitych sztukatorów i malarzy (Racot, Sierniki, Pawłowice, Rogalin, Srebrna Góra, Turew, Dobrzyca, Śmiełów) i dekoracji nawiązujących do motywów antycznych. Ściany i sufity zdobią nierzadko iluzjonistyczne polichromie, często o egipskich (m.in. sfinksy i piramidy w Lewkowie i Dobrzycy), rzymskich czy wschodnich motywach lub naśladowujące malowidła odkryte w Herkulanum i Pompejach (Sierniki, Srebrna Góra). Pałac w Pawłowicach ma jeden z gabinetów wybity jedwabnymi tkaninami sprowadzonymi z Francji. Delikatne meble empire lub w stylu Ludwika XVI zdobią wnętrza. Wystrój sztukaterski i malarski, zawarty w nich program i gromadzone w wielu siedzibach pamiątki nawiązują do tematyki patriotycznej. Dworom i pałacom towarzyszą parki krajobrazowe, które nierzadko zdobią pawilony ogrodowe, kamienne mostki, posągi. Zmienia się obyczajowość. Wiejskie siedziby stają się miejscem, gdzie na łonie pięknej natury żyje się w otoczeniu rodziny i przyjaciół, a nie są, jak w okresie baroku, miejscem ostentacyjnego pokazywania swojej pozycji. Sprzyja takiej postawie niewątpliwie utrata przez Rzeczypospolitą niepodległości. Klasycyzm będzie się rozwijał do lat 30. XIX wieku (projektuje w nim m.in. znakomity niemiecki architekt *K. F. Schinkel*), by ponownie odżyć z początkiem wieku XX w tzw. stylu dworowym.

Zaraz po opanowaniu w 1793 roku Wielkopolski i utworzeniu Prus Południowych następuje sekularyzacja majątków królewskich i kościelnych. Kolejne dekryty doprowadzają do likwidacji klasztorów w całym zaborze pruskim do końca lat 30. XIX wieku, w zaborze rosyjskim nastąpiło to dopiero w 1864 roku. Skasowane klasztory rozebrano w części lub całości (Ołobok, Kościan, Woźniki, po 1914 roku Przemęt), inne zamieniono na więzienia (Kalisz, Koźmin Wlkp.), koszary (karmelici boski Poznań), domy dla umysłowo chorych (Owińska, Kościan), szkoły (karmelitanki Poznań) i szpitale (bernardynki Poznań), a nawet fabryki (Kalisz – bernardynki), wyposażenie rozdzielono między „ubogie kościoły”, a biblioteki przekazano szkołom i dekanatom lub wywieziono co cenniejsze książki i starodruki do Berlina.

Dopiero jednak traktat wiedeński (1815) podzielił jednorodny dotąd pod względem kulturowym, gospodarczym i komunikacyjnym obszar historycznej Wielkopolski na dwie nierówne części, które od tej pory będą się rozwijały odrębnie.

Już w 1793 roku, kiedy nadzór nad zabudową objęły pruskie urzędy, wprowadzono znormalizowany wymiar cegły i dachówki. Stopniowo budowano w miastach coraz więcej domów murowanych (władze umarzały aż 30% kredytu zaciągniętego na ich budowę); szachulcowe zaś były tynkowane lub obmurowane cegłą, a strzecha i gont zastąpione trwalszym pokryciem. Na wsiach zmienił się kształt przestrzennej zabudowy zagrodowej. Przyczyniły się do tego przepisy przeciwpożarowe (1797, po 1815), nakazujące wymianę budynków mieszkalnych wąskofrontowych (szczytowych - uznawanych przez niektórych badaczy polskich i niemieckich za cechę charakterystyczną dla Wielkopolski), na układ szerokofrontowy (kalenicowy). Również w miastach następuje wymiana zabudowy szczytowej na kalenicową.

Uwłaszczenie przeprowadzone w Wielkim Księstwie Poznańskim po 1823 roku spowodowało zmianę kształtu wielu wsi, a także nowy podział pól. Zniknął średniowieczny, charakterystyczny dla większości regionu, układ niwowy zastąpiony blokowym lub pasmowym. Grunty połączono, wydzielając jednolite kawałki dla chłopów, najżyźniejsze i największe przyznano właścicielom ziemskim. Ci zaś byli zobowiązani, w razie przenoszenia wsi w nowe miejsce, do zbudowania nowych domów lub dania materiału na ich budowę. Powstały trzy typy układów przestrzennych wsi:

- 1) chłopskie pozbawione folwarku (np. Lisówki);
- 2) folwarczne, gdzie z jednej strony wsi była rezydencja z ogrodem i parkiem oraz podwórzem folwarcznym, a z drugiej dwojaki, czworaki i ośmioraki, w których mieszkali zatrudnieni w majątku folwarcznym (np. Choryń, Gryżyna, Kwilcz, Rozbitek, Posadowo);
- 3) łączone, gdzie pół miejscowości zajmowały chłopskie zagrody, a pół folwarczna zabudowa (np. Brodnica, Niepruszewo).

Wprowadzenie uwłaszczenia w zaborze rosyjskim w 1863 roku powoduje istotną zmianę w organizacji przestrzennej wsi. Dominuje zabudowa rozproszona, 30% wsi stanowią tak zwane rzędówki liniowe. Natomiast w Wielkim Księstwie Poznańskim wsie są skupione, przeważają ulicówki lub wielodrożnice. Różnica była widoczna przede wszystkim w zabudowie mieszkalnej. W zaborze pruskim proporcje wysokości ścian do wysokości dachu miały się jak 1 : 1,5; w zaborze rosyjskim jak 1 : 1. Różnice te wynikały z jakości używanego materiału i konstrukcji. Na zachodzie Wielkopolski domy budowano z lepszych materiałów – z cegły, kamienia, a jeżeli z drewna to belki miały duży przekrój i długość. Na wschodzie regionu, gdzie lasy wycinano intensywnie od XIV do XVIII wieku, drzewa nie osiągały dużych rozmiarów, dlatego nie budowano szerokich domów, gdyż słaba więźba dachowa nie wytrzymałaby obciążenia zbyt wysokim dachem.

Pomiędzy zaborem pruskim a rosyjskim występują także różnice w usytuowaniu i odległości zagrody od drogi. W Kongresówce dom oddzielał od drogi sad, a przed chałupą rosły szczególnie ładnie kwitnące drzewa owocowe. W zaborze pruskim zagrody stały przeważnie przy drodze, przy domach sadzono miododajne lipy, ściągające pioruny dęby i rozmaite odmiany bzu. Drogi brukowane obsadzano kasztanowcami, a polne drzewami owocowymi i ozdobnymi krzewami (tarnina, tawuła). Zagrody otaczały zwarte płoty, niekiedy bardzo wysokie (szczególnie na tzw. Biskupiźnie). W zaborze rosyjskim ogrodzeń nie było lub były to luźno ustawione sztachety i żerdzie. Na terenie Wielkopolski południowej i zachodniej dominuje zabudowa ceglana, gdy na wschodzie dalej króluje budownictwo drewniane konstrukcji zrębowej lub sumikowo-łątkowej, niekiedy nawet w miastach (zachowało się do lat 70. XX wieku, od tego okresu ulega stopniowej wymianie).

Jednak rządy pruskie na wiele lat wpędzają swoją część regionu w stagnację gospodarczą. Niekorzystne przepisy celne, zabraniające wywożenia z Wielkiego Księstwa Poznańskiego do Prus przetworzonych towarów, a także cła zaporowe wprowadzone przez Rosjan, czyli de facto zamknięcie wschodnich rynków zbytu, spowodowały ucieczkę większości tkaczy na wschód - na teren zaboru rosyjskiego. W szybkim tempie Królestwo Polskie staje się najbardziej uprzemysłowionym obszarem cesarstwa rosyjskiego. W Kaliszu rozwija się intensywnie przemysł włókienniczy, podobnie w Turku i Władysławowie, uznanych za osady przemysłowe, gdzie powstają z inicjatywy władz domy dla tkaczy. Wznoszono je według projektów typowych nadając im klasycystyczną dekorację architektoniczną (podobne domy tkaczy zachowały się we wsi Biała nad Notecią w zaborze pruskim). Przeprowadzono regulacje miast, poszerzano i brukowano ulice, zakładano studnie, nakazano

malowanie domów w kolorach przyjemnych, sadzono drzewa przy ulicach, w miastach zakazywano lokowania uciążliwych przedsiębiorstw produkcyjnych (rzeźni, garbarni, farbiarni). Dla protestanckich tkaczy w Turku projektuje klasycystyczną świątynię (1849-1851) znany warszawski architekt *Henryk Marconi*. Ratusze otrzymały klasycystyczne formy (Kłodawa, Konin), na rynkach wznoszono cerkwie (m.in. Słupca, Kalisz), które rozebrano po odzyskaniu niepodległości. W Koninie i Turku rynek otaczają klasycystyczne fasady mieszczańskich kamieniczek. Mimo niedużych rozmiarów, dla podkreślenia wielkomiejskiego charakteru, niemal każda z nich ma balkon, często z piękną żeliwną balustradą. Rozbiory spowodowały upadek znaczenia Pызdr, które jako miasto graniczne traci swój poprzedni powiatowy charakter. O dawnej świetności świadczy tylko duży rynek (zaprojektowany w tej skali nota bene przez pruskich architektów po 1793 roku), zabudowany dookoła niewielkimi domami, położony w pobliżu barokowy zespół pofranciszkański, gotycka fara i zamek królewski zamieniony na fabrykę. Tak jak Pызdry wiele miast po stronie rosyjskiej traci prawa miejskie w 1870 roku, choć nie jest prawdą, że utraciły je w wyniku represji popowstaniowych. Będzie to miało wpływ na zabudowę (brak ratusza czy innych budynków municypalnych).

Poznań od lat 30. XIX wieku został ściśnięty pasem zabudowań twierdzy poligonalnej, którego główny element stanowił fort Winiary. Ta jedna z najnowocześniejszych twierdz w Europie została zbudowana w stylu nowopruskim. Towarzyszyły jej zespoły budynków koszarowych przy ulicach Solnej i Ratajczaka, miejskie bramy, śluzy, itp.⁸ W latach 70.-80. XX wieku twierdzę poznańską rozbudowano o system fortów głównych (I-IX) i pośrednich (Ia-IXa), oraz liczne schrony rozmaitego typu, koszary i drogi rokadowe, uzupełniane od 4. ćw. XIX wieku nasadzeniami maskującymi. W sumie do dnia dzisiejszego zachowało się w Poznaniu około 240 obiektów pofortecznych, które tworzą ogromny potencjał dla turystyki i promocji regionu.

Już w 2. ćwierci XIX wieku w zaborze pruskim zamiast walki zbrojnej rozpoczęto walkę na idee. Edward hr. Raczyński, wielki mecenas sztuki, z pieniędzy zgromadzonych przez społeczeństwo trzech zaborów, do których dołożył z własnej szkatuły, wznosi w katedrze poznańskiej mauzoleum pierwszych władców Polski. Kaplica Królów Polskich, zwana powszechnie Złotą Kaplicą, utrzymana w bizantynizującym stylu uznanym przez Raczyńskiego za najbardziej odpowiedni dla przypomnienia dawnej potęgi Polski, otrzymuje bogaty program ideowy. Edward Raczyński buduje też w Poznaniu gmach pierwszej w Wielkopolsce biblioteki publicznej, której elewacje wzorowane są na skrzydle pałacu francuskich monarchów w Luwrze, jego żona daruje bibliotece wielotysięczny zbiór książek. Młodszy z braci Raczyńskich Atanazy stawia obok galerię (rozebrana) dla ekspozycji swych cennych obrazów (dziś stanowiących trzon kolekcji malarstwa w Muzeum Narodowym w Poznaniu). Edward Raczyński wydaje "Wspomnienia Wielkopolski", pierwszy przewodnik po regionie, gdzie pięknym rycinom, ukazującym zabytki, towarzyszą opisy historyczne.

W miarę pogłębiającej się z biegiem lat świadomości narodowej również budowa kościołów stała się wyrazem narodowych treści. W zaborze pruskim w 2. poł. XIX wieku panowało przekonanie, że styl gotycki uznawany przez Niemców za germański, nie powinien być używany w polskich budowlach. Dlatego częściej stosowano styl klasycystyczny czy neobarokowy, przypominający okres przed utratą wolności (Rakoniewice). Arcybiskup Stablewski, uznający styl romański za najbardziej „chrześcijański”, wpływa na to, że pod koniec XIX wieku polscy katolicy wznoszą świątynie neoromańskie (np. Ostrów Wlkp., Jutrosin, Matki Boskiej Bolesnej na Łazarzu i św. Floriana na Jeżycach w Poznaniu). Natomiast w Królestwie Kongresowym styl gotycki był postrzegany jako styl polski w opozycji do klasycyzmu, który był stylem urzędowym. Powstają świątynie neogotyckie (Przedecz, Turek, Opatówek, Kalisz) projektowane głównie przez architektów diecezjalnych *Konstantego i Jarosława Wojciechowskich*, czy *Piusa Dziekońskiego*.

Propagowane przez działaczy społecznych hasła pozytywizmu i pracy organicznej znalazły w Wielkopolsce szczególny odzew. Polacy zmuszeni przez osadników niemieckich (szczególnie

⁸ *Twierdza Poznań : o fortyfikacjach miasta Poznania w XIX i XX wieku* / J. Biesiadka, A. Gawlak, S. Kucharski, M. Wojciechowski. – Poznań 2006. Zob. też *Poznańskie Zeszyty Fortyfikacyjne*.

w drugiej połowie XIX wieku) do walki o swoje dziedzictwo podejmują ją na drodze gospodarczej. Korzystne kredyty po wojnie prusko-francuskiej (1871) przyczyniły się do masowego budowania nowych siedzib wiejskich przez niemieckich i polskich właścicieli, którzy konkurując ze sobą czerpią wzorce z modnych w XIX wieku stylów historycznych. Powstają pałace i zamki najwyższej klasy, w tym oryginalny pałac myśliwski w Antoninie, dzieło *Karola Fryderyka Schinkla*, wzniesiony dla księcia Antoniego Radziwiłła, namiestnika króla pruskiego na Wielkie Księstwo Poznańskie. Izabella z Czartoryskich Działyńska przebudowuje na swoją rezydencję XVI-wieczny zamek Leszczyńskich w Gołuchowie. Wcześniej jej teść Tytus Działyński przebudowuje w Kórniku barokowy pałac Teofili z Działyńskich Szoldrskiej Potulickiej na romantyczny zamek w stylu angielskim; podobnie czyni Marcei Czarniecki z pałacem Radolińskich w Golejewku. Formy gotyckie nadaje barokowej siedzibie przodków Dezydery Chłapowski w Turwi. Od nowa w stylu neogotyckim budowane są polskie pałace m.in. w Rokosowie, Łęce Wielkiej, Będlewie, a niemieckie w Rozbitku i Wąsowie. Seweryn Mielżyński w Miłosławiu wybudował według swego projektu rezydencję w stylu włoskiej willi. W Posadowie, Tarcach i Siekowie stanęły pałace wzorowane na renesansowych zamkach nad Loarą. W 1905 roku w Słomowie dla Jana Turno powstaje wierna kopia pałacyku Petit Trianon. Te i inne rezydencje projektują wykształceni w Charlottenburgu polscy architekci: *Zygmunt Gorgolewski*, *Stanisław Borecki*, *Stanisław Hebanowski* i najwybitniejszy z nich *Roger Ślawski*, ale pracują także niemieccy projektanci: *F. Gilly*, *K.F. Schinkel*, *F.A. Stüler*, *G. Erdmann* i inni, którzy wykonują zlecenia dla swoich rodaków. W pałacach arystokracja polska gromadzi pamiątki przeszłości. Do najwybitniejszych należały Zbrojownie w Rogalinie i Posadowie, *Museum Polonicum* w Kórniku). Dekoracje wewnątrz odwołują się do znaczących wydarzeń z przeszłości Polski (Posadowo, Kórnik, Łęka Wielka). Inny charakter miały wspaniałe, kosmopolityczne zbiory Izabeli z Czartoryskich Działyńskiej w Gołuchowie, kupowane w całej Europie (m.in. słynne wazy greckie).

Tak jak w poprzednim okresie przy siedzibach szlacheckich zakładano parki, by uzupełniały wycięte lasy i poprawiały estetykę otoczenia. Słynne były w całej Polsce parki Działyńskich w Kórniku i Gołuchowie. Przyjeżdżali do nich właściciele ziemscy nawet z sąsiednich zaborów po sadzonki. Inne parki też zasługują na uwagę, gdyż nierzadko wykorzystując istniejący drzewostan (Antonin, Goraj, Radojewo, Sobiejuchy, Taczanów), stwarzają przepiękne kompozycje krajobrazowe. Parki projektuje słynny królewski ogrodnik *Piotr Lenne* (Jarocin, Owińska, i zapewne Radojewo), a także *Adam Kubaszewski* (Gołuchów) i *Augustyn Denizot* (Czarny Sad, Kopaszewo, Morownica, Turew, Uzarzewo) i inni. Do szczególnie atrakcyjnych komponowanych krajobrazów należy zaliczyć Śmiełów wraz z jego osiami widokowymi na okoliczne wzgórza tzw. Szwajcarii Żerkowskiej (dziś chroni go Mickiewiczowski Park Kulturowy i Żerkowsko-Czeszewski Park Krajobrazowy). Parki mają różną wielkość: najmniejsze liczą 1-2 ha, największy w Gołuchowie 162 ha. Inną cechą charakterystyczną wielkopolskiego krajobrazu są wspaniałe aleje: lipowe, kasztanowcowe, platanowe, ocieniające drogi, a także nasadzenia śródpolne wprowadzone przez generała Dezyderego Chłapowskiego w 1 połowie XIX wieku w Turwi. Jednak aleje sadzono tylko na terenach, gdzie były majątki ziemskie, gdyż to ziemianie dawali sadzonki ze swoich parków i lasów, lub je kupowali. Natomiast tam, gdzie są skupione wsie chłopskie, aleje nie występują; nie było ich także w zaborze rosyjskim (zaczęto je sadzić dopiero w czasach II Rzeczypospolitej).

W zaborze pruskim w różnych stylach budowano budynki gospodarcze, np. formy neogotyckie nadano budynkom folwarcznym w Brzostkowie, Golejewku, Rozbitku, Gościeszynie, Starej Dąbrowie, Taczanowie i Śliwnikach, a klasycystyczne np. w Opatówku i Baszkowie. W 2. poł. XIX wieku pojawia się charakterystyczna zabudowa folwarczna, nierzadko o bogatych formach architektonicznych, wykorzystujących, szczególnie w ostatniej ćwierci XIX wieku, tak zwany *rundbogenstil* polegający na ozdobnym układaniu cegieł w geometryczne wzory, stosowanie opozycji kolorystycznej: czerwieni cegieł i bieli tynkowanych niektórych fragmentów ścian. Oprócz budynków gospodarczych, oraz gorzelni, płatkarni i mleczarni, murowanych z cegły lub kamienia polnego, właściciele wznoszą domy mieszkalne dla robotników folwarcznych (czworaki, ośmioraki itp.), niekiedy o wysokim standardzie (Gola, Chraplewo, Racot, Szelejewo), często szkołę, szpital czy ochronkę. Folwarki są prawie w każdej wsi, poza terenami gdzie dominuje osadnictwo chłopskie też

o dużych, murowanych z cegły lub kamienia domach mieszkalnych i budynkach gospodarczych, które nierzadko wzorują się na budynkach folwarcznych.

Wysokie kominy gorzelni i browarów, obok wież kościelnych, stanowiły charakterystyczną dominantę w krajobrazie. Wraz z rozwojem uprawy buraka cukrowego powstały nowoczesne cukrownie m.in. w Szamotułach, Opalenicy, Witaszycach, Gosławicach. W miastach wznoszono też młyny parowe i duże browary (Grodzisk Wilk., Poznań). Jednak, poza założoną na przełomie XIX/XX wieku osadą robotniczą w Luboniu, nie ma na terenie zaboru pruskiego osiedli robotniczych podobnych do zakładanych na Górnym Śląsku czy w okręgu łódzkim. O osadzie robotniczej możemy mówić tylko w przypadku Opatówka pod Kaliszem. Wielka fabryka włókiennicza z 1820 roku i osiedle robotnicze jak też ogromny, monumentalny neogotycki kościół wzniesiony dla katolickich pracowników przez protestanckiego właściciela, zdominowały niewielkie miasteczko.

Od wieków na terenie Wielkopolski południowej działały liczne wiatraki koźlaki ustawiane na wzgórzach wokół wsi czy miast (Zduny, Śmigiel, Krotoszyn). Pod koniec XIX wieku było ich jeszcze 2698, sto lat później zachowało się ich około 300, z czego tylko około 93 znajduje się pod ochroną. Sporadycznie natomiast budowano wiatraki holenderskie i paltraki. Dziś skupiska wiatraków znajdują się pod Śmigłem, w Koszutach, Osiecznej i w skansenie w Dziekanowicach. Na obszarze całego regionu występowały natomiast folusze i młyny wodne.

Budowa kolei żelaznej w 2. poł. XIX wieku spowodowała rozbudowę miast w zaborze pruskim. Przy ulicach prowadzących w kierunku dworca powstały nowe dzielnice, a domy o różnorodnych dekoracjach były odbiciem pluralizmu stylów panujących w ówczesnej Europie. Wzorce te powielano zarówno w dużych, jak i małych miastach (w tych ostatnich w uproszczonej, prowincjonalnej formie). Budowano typowe budynki dworcowe (np. Poznań, Września, Jarocin, Pleszew) w większych miastach o neorenesansowej dekoracji. W początkach XX wieku przybrały one kształt budynków murowanych z czerwonej cegły, krytych naczółkowym dachem (m.in. Ryżyn, Sieraków, Międzychód) lub drewnianych pawilonów o snycerskich dekoracjach (Puszczykowo, Puszczykówko). Okna dworcowe nierzadko zdobiły barwne witraże, a ściany polichromie. Perony osłaniano dachami, wspartymi na żeliwnych kolumnach o ozdobnych kapitelach, przejścia podziemne wykładano ozdobnymi kafelkami. Do najbardziej okazałych należy dworzec w Nowych Skalmierzycach, położony na granicy zaboru pruskiego i rosyjskiego, gdzie w początku XX wieku spotkali się cesarze niemiecki i rosyjski. Przy dworcach i w miastach budowano wieże ciśnień, czasami o bardzo dekoracyjnych formach (m.in. Śrem, Środa).

Charakterystyczne budynki pocztowe w Wielkim Księstwie, w zależności od wielkości miasta, wznoszono z czerwonej cegły (m.in. Gniezno, Września) lub z piaskowca w stylu renesansu niderlandzkiego (Poznań). Modernizowano też ratusze (Września, Poniec, Kobylin, Sarnowa, Nowy Tomyśl itp.). Miasteczka naśladowały swoją zabudowę architekturę wielkomiejską. Ale ponieważ większość ich mieszkańców żyła z rolnictwa, pośrodku takiej "kamienicy" często umieszczono wrota, by właściciel mógł wyjechać w pole, które się za domem rozciągało (np. Kostrzyń, Czempień). Były także w miastach ulice stodólne (Dubin, Jutrosin, Kobylin, Kórnik). Przepisy przeciwpożarowe nakazywały usuwanie łatwopalnych stodół poza obszar miejskiej zabudowy, a po środku wsi zalecały budowę zbiornika wodnego.

Wraz z napływem ludności niemieckiej, wyznania przeważnie protestanckiego, w każdym mieście i na niektórych wsiach budowano murowane z cegły kościoły ewangelickie, przeważnie neogotyckie. Znajdowały się one w przeciwnym niż kościół katolicki punkcie miasta. Dominantę widokową stanowiły (i niejednokrotnie do dziś stanowią) trzy wieże: kościoła katolickiego, ratusza na środku rynku (Rawicz, Poniec, Kobylin, Swarzędz) lub w jego pierzei (Śmigiel, Krzywiń) i kościoła protestanckiego. Na północy Wielkopolski budowano kościoły protestanckie naprzeciw katolickich (Trzcianka – nie istnieje, wsie powiatu złotowskiego i pilskiego) co pozwalało rodzinom wielowyznaniowym o tej samej porze udawać się na msze do różnych świątyń.

Prawie we wszystkich miastach były synagogi, z których obecnie zachowało się w niezmiennym kształcie kilkanaście (w Bojanowie, Kępnie, Koninie, Lesznie, Ostrowie Wlkp, Pleszewie, Buku, Sierakowie, Wyrzysku). Przybierały one rozmaite formy stylowe, w zależności od panującej mody, liczebności i zamożności gminy żydowskiej. Najczęściej powielano typ z elementami neoromańskimi, w Kępnie wybudowano jednak synagogę klasycystyczną, a w Ostrowie Wielkopolskim i Koninie w stylu mauretańskim, przy czym w konińskiej świątyni zachowana jest bima oraz wspaniałe polichromie. Różnorodność wyznań pociągała za sobą konieczność zakładania odrębnych cmentarzy w miastach i na wsiach.

Różnica pomiędzy oboma zaborami uchwytana jest w ilości inicjatyw budowlanych. Gdy na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego wzniesiono lub zmodernizowano w XIX wieku ponad 400 pałaców i dworów, to w Guberni Kaliskiej zbudowano takich siedzib tylko 150. Dalej dominowały na tym obszarze niewielkie, tradycyjne dworki szlacheckie (np. Russów, Konin), nierzadko drewniane. Mniej było folwarków, a ich poziom techniczny był niższy niż po zachodniej stronie granicy. Działały jednak i tutaj młeczarnie, gorzelnie, browary, cukrownie, a niektóre majątki, mądrze zarządzane (m.in. Marchwacz), przynosiły duże dochody. Zato monumentalny klasycyzm cesarstwa rosyjskiego zdominował centrum Kalisza. Odbudowany po wielu pożarach z przełomu XVIII/XIX wieku zdumiewa wielkomięskim charakterem i harmonią niektórych wewnętrznych perspektyw widokowych. Wzniesiono wiele nowych gmachów publicznych, w 1. połowie wieku XIX wieku przeważnie autorstwa *Sylwestra Szpilowskiego* i *Franciszka Reinsteina*. Wybudowano liczne budynki przemysłowe, pierwsze w Polsce więzienie (arch. *Henryk Marconi*), cerkiew prawosławną (rozebrana w 1921, w innym miejscu zbudowana mniejsza), nowomiejskie kamienice. Wytyczone zostały szerokie ulice i promenady a wjazd do miasta strzegły klasycystyczne roгатki. Przebudowa ta upodobniła stolicę guberni do Warszawy czy Petersburga (oczywiście w o wiele mniejszej skali). Zwano też Kalisz *małą Warszawą*. W tym samym czasie stolica Wielkiego Księstwa Poznańskiego, zduszona murami fortecznymi, miała charakter prowincjonalnego miasta. Jednak pomiędzy Poznaniem a pozostałymi miastami Księstwa nie było takiej dużej różnicy w sensie poziomu artystycznego, technicznego czy komunalnego, jak pomiędzy Kaliszem a resztą guberni.

Na przełomie XIX/XX wieku na terenie obu zaborów pojawił się nowy styl. Secesyjne polichromie, wykonywane przez młodopolskich artystów (*Antoni Procajłowicz*, *Tadeusz Popiel*, *Włodzimierz Tetmajer*, *Eligiusz Niewiadomski*, *Józef Mehoffer*) ozdobiły wnętrza starych i nowo wznoszonych świątyń w Wielkim Księstwie Poznańskim (św. Wojciecha i św. Floriana w Poznaniu, Golejewko, Kamieniec, Jutrosin) i w Królestwie Polskim (m.in. Kalisz, Turek, Konin, Koło). Konkurują z nimi wielkopolscy artyści malarze (*Wiktor Gosieniecki*, *Henryk Nostitz-Jackowski*), którzy zakładają w Poznaniu cenioną firmę „Polichromia”, zajmującą się kompleksowym zdobieniem czy renowacją (m.in. Złota Kaplica w Poznaniu) wewnątrz kościelnych. Witraże i polichromie wykonuje też znany arch. *Roger Ślawski*. Bardzo cenione były rzeźby *Władysława Marcinkowskiego* i nieco późniejsze *Marcina Rożka*. Krótki okres secesji zaznaczył się przeważnie pod postacią sztukatorskich dekoracji nakładanych na fasady, w zasadzie bez uwzględnienia strukturalnych elementów budowli.

Na przełomie XIX/XX wieku pojawiają się osiedla letniskowe, takie jak podpoznańskie Puszczykowo i Puszczykówko, z charakterystyczną fantazyjną zabudową, nierzadko drewnianą. W początkach XX wieku ziemianie wnoszą dla siebie pałace i dwory nawiązujące do klasycyzmu, a łamane dachy i portyki kolumnowe symbolizują styl narodowy (np. Bieganowo, Winnagóra, Wolsztyn, Górzno, Żydowo). Kolumny towarzyszą także dworom ziemiańskim w zaborze rosyjskim, które charakteryzują się przeważnie mniejszą skalą niż w zaborze pruskim.

Niemiecka Komisja Osiedleńcza w Gołęczewie i Chludowie buduje wzorcowe wsie nawiązujące do idei miasta-ogrodu. Przy nowo wytyczonych placach i ulicach, w ogrodach, stoją budynki mieszkalne i gospodarcze o zróżnicowanej architekturze, wynikającej z odrębności regionalnej osadników. W centralnym miejscu znajdowała się szkoła z kaplicą, karczma, kuźnia, budynek straży pożarnej, młeczarnia. Projektowano budowę takich osiedli w całej prowincji

poznańskiej, projekty te zrealizowano tylko częściowo. Zabudowę wsi niemieckich cechuje staranne wykończenie murowanych z cegły domów, niekiedy tynkowanych (wtedy często naroża były boniowane). Niektóre z nich miały drewniane, ozdobne werandy. Na wsiach (również polskich) zakładano ogrody otoczone drewnianymi lub metalowymi płotami, a przed domami rosły drzewa spełniające funkcje piorunochronów, a także odwadniające grunt. Wiele podwórz gospodarczych brukowano. Inną cechą było łączenie budynków mieszkalnych (ustawionych szczytowo) z dwupiętrowymi gospodarczymi. Ale były także niemieckie wsie, gdzie przeważały domy szachulcowe z glinobitki, kryte strzechą (okolice Gniezna, Śremu, Środy). Niemieccy koloniści, pochodzący z różnych regionów etnograficznych, wprowadzili też inne rozplanowanie zagrody - na przykład część mieszkalna łączyła się z oborą i stodołą (zagroda frankońska) lub miała charakter obronny.

Wpływ na wykształcenie odmiennego krajobrazu kulturowego w zaborze rosyjskim i pruskim miały inne zwyczaje, przepisy, wzorce i centra kulturowe. Dla prowincji poznańskiej stolicą nie tylko polityczną, ale i kulturową, staje się Berlin, polscy architekci kształcą się w Charlottenburgu. Nie bez znaczenia jest też fakt, że wszystkie projekty architektoniczne na budynki użyteczności publicznej, musiały być zatwierdzane przez głównego architekta w Berlinie. Dla guberni kaliskiej wzorem była Warszawa i Petersburg, architekci studiowali w Petersburgu. Ale jedni i drudzy, po zakończeniu studiów, jechali na rok lub dwa w podróż po Europie gdzie oglądali najlepsze dzieła sztuki. Również studiujący w Krakowie lub Monachium malarze zwiedzali europejskie galerie i wystawy.

Sytuacja w Poznaniu ulega zmianie dopiero w początku XX wieku gdy władze wojskowe zgodziły się na rozebranie murów twierdzy poligonalnej. Według zamierzeń władz Poznania miał się on stać symbolem niemieckości na Wschodzie, zatem jakość i standard życia w stolicy prowincji musiały ulec polepszeniu. Miasto się rozrasta dzięki przyłączonym w 1900 roku podmiejskim wsiom (Jeżyce, Wilda, Łazarz). Nowe dzielnice w szybkim tempie zabudowywane są wysokimi kamienicami czynszowymi. Szerokie brukowane ulice i wykładane płytami chodniki oddzielają od siebie rzędy drzew. Przepisy budowlane precyzują odległość domów od krawędzi chodnika, szerokość ogródka usytuowanego przed kamienicą, wielkość podwórek. Dla urzędników niemieckich powstają ekskluzywne domy czynszowe, zatopione wśród zieleni, o pięknych elewacjach i przestronnych mieszkaniach (na Jeżycach przy Roosevelta a przede wszystkim założenie Maxa Johowa na Łazarzu).

Wybitny urbanista niemiecki *Joseph Stübgen* w miejsce rozebranych fortyfikacji projektuje w 1903 roku jedno z najnowocześniejszych w Europie założeń urbanistycznych. W wykreowanej przez niego przestrzeni do 1914 roku wzniesiono kompleks monumentalnych gmachów – neoklasykistyczny Teatr Miejski (ob. opera), przed którym rozciąga się pięknie zakomponowany miejski park z fontanną; ogromny neoromański zamek króla pruskiego (potocznie zwany cesarskim), z parkiem i ogrodem różanym, w którym postawiono fontannę lwów; neorenesansowy budynek Wyższej Szkoły Technicznej (ob. Collegium Minus); neobarokowy gmach Komisji Osiedleńczej (Collegium Medicum i Maius); gmach Dyrekcji Poczty z modnymi elementami *Rustikalstil*; Towarzystwo Ewangelickie (Uniwersytet Muzyczny); pomnik Bismarcka (teraz w tym miejscu stoją Poznańskie Krzyże). Bogaci Żydzi poznańscy budują synagogę przy ul. Stawnej, której charakterystyczna sylwetka stała się jedną ze znaczących dominant w miejskim pejzażu. Świątynia ta została w czasie okupacji przebudowana na pływalnię, i dziś w niewielkim stopniu przypomina swój pierwotny wygląd.

Około 1910 roku architekci, przede wszystkim niemieccy, projektują wille wznoszone na terenach włączanych do miast w Gnieźnie, a także w Poznaniu - wzdłuż plant założonych w miejsce rozebranych murów fortecznych i na Sołacz, gdzie powstało osiedle willowe wzorujące się na realizacjach berlińskich. Wydawane są niemieckie i polskie (od 1916 roku) wzorniki budowlane, przeznaczone szczególnie dla wsi, w których, w zależności od wielkości i dochodowości gospodarstwa, proponuje się typ domu mieszkalnego i budynków gospodarczych.

Powszechna Wystawa Niemiecka, urządzona w stolicy prowincji w 1911 roku, zaowocowała wzniesieniem budynków targowych. Znakomity architekt niemiecki *Hans Poelzig* zaprojektował awangardową pod względem konstrukcji i formy Wieżę Górnosłąską która, dziś odnowiona, znajduje się we wnętrzu budynku „iglicy” Międzynarodowych Targów Poznańskich. Poelzig projektuje też fabrykę (zburzona) i domy dla kadry robotników w Luboniu.

W Poznaniu w planie miejscowym przyjętym w 1910 i 1914 roku Joseph Stübber zapisał ochronę widoku na ważne obiekty świeckie (m.in. ratusz, zamek czy nowo zbudowaną Wieżę Górnosłąską) i sakralne (w tym katedrę i inne zabytkowe polskie kościoły katolickie), zapisał też ochronę parków i skwerów, nawet tych nowo założonych. Był to jeden z pierwszych na świecie planów ochrony miejskiej przestrzeni.

Okres I wojny światowej cechuje stagnacja gospodarcza. W 1914 roku płonie Kalisz zbombardowany przez wojska niemieckie. Kaliską starówkę odbudowano zaraz po wojnie, a zdobyte przy tym doświadczenia posłużyły do uchwalenia pierwszej w Polsce ustawy o ochronie zabytków. Odbudowano zburzony ratusz i teatr, podobnie jak liczne domy i klasztory w śródmieściu. Kaliski teatr (proj. *Czesław Przybylski*), odbijający się malowniczo w wodach Proсны, należy do najpiękniejszych w Polsce. W pobliżu znakomity zespół Banku Narodowego wzniesiono według projektu warszawskiego architekta *Mariana Lalewicza*.

W dwudziestoleciu międzywojennym przeprowadzono częściową reformę rolną. Na wydzielonych z majątków ziemiańskich gruntach (m.in. okolice Dobrzycy, Wartosławia) wznoszono według projektów typowych drewniane domy dla parcelantów, tzw. poniatówki o charakterystycznych formach. Podobną akcję przeprowadziły władze niemieckie na terenach Marchii Granicznej - Poznań Prusy Zachodnie (utworzonej m.in. z ziem Wielkiego Księstwa Poznańskiego, które przypadły po 1919 roku Niemcom), budując według projektów typowych domy dla osadników – zwanych optantami, bo opowiedzieli się po stronie państwa niemieckiego. W Pile, siedzibie Rejencji, zaczęto wznosić monumentalny zespół budynków urzędowych, którego budowy nieukończono. Początkowo pieniądze płynęły strumieniem, jednak z chwilą likwidacji Rejencji zaniechano dalszych inwestycji.

W Poznaniu rada miasta wydała, na wzór pruski z początku wieku, ustawę nakazującą chronienie przed reklamami zabytkowych fasad na Starym Mieście, pojawiło się zrozumienie dla potrzeby ochrony zabytków przeszłości. W zamku cesarskim powstaje Uniwersytet, część pomieszczeń zajmują władze miasta a apartamenty na piętrze prezydent Rzeczypospolitej. Do grona poprzednich architektów dołączają nowi, wykształceni zarówno w uczelniach niemieckich, jak i rosyjskich czy galicyjskich (*Stanisław Miecznikowski, Mieczysław Powidzki, Jerzy Tuszowski, Kazimierz Ruciński, Kazimierz Pajzderski, Marian Andrzejewski, Stefan Cybichowski, Adam Balenstaedt, Aleksander Kapuściński, Lucjan Michałowski, Kazimierz Ulatowski* czy wreszcie *Władysław Czarnecki z żoną Janiną*). W całym regionie modny stał się styl dworkowy, stosowany także w nowo wznoszonych dworcach (Koło, Konin – rozebrany).

W 1929 roku na słynną Powszechną Wystawę Krajową (PeWuKę) pokazującą dorobek młodego, odrodzonego państwa polskiego, zbudowano szereg nowoczesnych budynków komunalnych i wystawienniczych, publikowanych w międzynarodowych czasopismach architektonicznych. PeWuKa stała się polem do popisu dla najlepszych polskich architektów. Dzięki Wystawie w mieście później zapanował kryzys gospodarczy, który katastrofalnie wpłynął na gospodarkę światową. Aby opanować bezrobocie zatrudniano ludzi przy robotach publicznych, sypiąc wały przeciwpowodziowe, budując drogi i ścieżki rowerowe, których jakość jest niedościgniona do dnia dzisiejszego. Już wtedy rodzi się idea ochrony najcenniejszych obszarów przyrodniczych i krajobrazowych, zrealizowana dopiero po II wojnie światowej.

Z okazji 10-lecia odzyskania niepodległości na terenie całej Wielkopolski powstają liczne pomniki Serca Jezusowego. Największy został odsłonięty w Poznaniu dopiero w 1932 roku. Stał w miejscu gdzie w okresie zaborów znajdował się pomnik żelaznego kanclerza Bismarcka, który zburzono w czasie Powstania Wielkopolskiego. Kiedy wojska hitlerowskie wkroczyły we wrześniu 1939 roku do Poznania wziętym do niewoli jeńcom nakazano rozebranie Pomnika Wdzięczności. Uzyskane z rozbiórki marmurowe płyty wykorzystano później do budowy pałacu Greisera nad jeziorem Góreckim. Ponieważ pod pomnikiem znajdowała się lista poznaniaków biorących udział w Powstaniu Wielkopolskim posłużyła ona Niemcom do wyłapywania polskich patriotów i sądenia ich za zdradę. Zbudowany tuż przed wojną Dom Żołnierza (*Władysław Czarnecki*) zostaje w czasie okupacji zamieniony na siedzibę Gestapo. Nowe władze wydały nakaz likwidacji w całym Warthegau kapliczek, figur i krzyży przydrożnych. Ludność miejscowa (również Niemcy) ukrywa je w domach (aż do 1956 roku), by po latach odtworzyć je w tym samym miejscu. Pozamykano większość katolickich świątyń. Z muzeów, kościołów, pałaców, dworów i domów mieszczańskich, rabowano przedmioty sztuki, z bibliotek i uczelni książki, z archiwów cenne dokumenty. Akcja ta prowadzona celowo i pod kierunkiem najwybitniejszych niemieckich historyków sztuki doprowadziła do znacznego zubożenia Wielkopolski. To czego nie uznano za cenne palono, niszczone lub przetapiano na złom (na przykład dzwony kościelne). Po wojnie dzieła te zostały albo wywiezione do Związku Radzieckiego, gdzie część z nich przebywa do dziś, choć około 60% zbiorów zwrócono w 1956 roku, lub znalazły się w Europie zachodniej i USA. W początku lat 40. XX wieku zaczęto niezwykle kosztowną przebudowę zamku cesarskiego w Poznaniu, której nie ukończono.

Walki toczone w 1945 roku przez armię radziecką i polską z hitlerowcami przy wyzwaniu Wielkopolski, doprowadziły do zniszczenia niektórych miast, szczególnie położonych na zachód i północ od granicy ustalonej w 1920 roku w Wersalu (Piła, Krajenka, Jastrowie, Okonek). W czasie ciężkich walk o Cytadelę zniszczono Stare Miasto w Poznaniu. Odbudowane je w formie nawiązującej do okresu nowożytnego, a wystrój elewacji staromiejskich kamieniczek stanowi świadectwo wielkiego kunsztu polskich konserwatorów.

Z architektury powojennej na uwagę zasługuje oryginalny Dom Towarowy w Poznaniu czyli popularny Okrągłak (wpisany ostatnio do rejestru zabytków) i budynek "Miastoprojektu" (pierwszy wieżowiec w Wielkopolsce). Nowoczesną architekturę prezentowały pawilony na Targach Poznańskich. Dziś zaczyna się przychylniejszym okiem patrzeć na osiedla budowane z wielkiej płyty i otoczone komponowaną zielenią. Pęd do "unowocześniania" miast za wszelką cenę spowodowało w Poznaniu poprowadzenie trasy szybkiego ruchu przez Śródkę, Ostrów Tumski i środek miasta, na potrzeby których wyburzono XIX-wieczne kamienice (wówczas nie uznawane za zabytkowe). Wśród cztero- i pięciokondygnacyjnej zabudowy wzniesiono przy ulicy Św. Marcin i ul. Piekary wieżowce, które do dziś kolidują z otaczającą zabudową, choć ich formę docenia coraz większe grono znawców.

W latach 70. XX wieku w większości miast i wsi powstawały budowle już w pełni standardowe: pudełkowate kina, domy kultury, sklepy, ośrodki zdrowia, restauracje i inne budynki, które rażą dziś swoją formą. Również w Rydzynie, jednym z dwóch barokowych miast w Polsce, wzniesiono na skraju zabytkowego założenia fabrykę, która wpływała dysharmonijnie na panoramę miasteczka. Zbyt rzadko w planowaniu przestrzennym uwzględniano (i uwzględnia się dziś) ochronę panoram widokowych miast i wsi.

Jeszcze gorzej sprawa przedstawia się z krajobrazem wiejskim. Zmiany dokonane na wsi w 2. poł. XX wieku spowodowały nieodwracalne szkody w tradycyjnym krajobrazie kulturowym. Zniszczeniu uległo wiele dworów i pałaców (na północy i ziemiach zachodnich), przeważnie na terenach, gdzie toczyły się walki w 1945 roku, ale również tam gdzie została przesiedlona ludność ze wschodu, która nie dbała o "mienie poniemieckie" i wręcz niejednokrotnie celowo je dewastowała. Natomiast w poznańskim, leszczyńskim i części kaliskiego, w ciągu ostatnich 30. lat XX wieku, nastąpiła prawie całkowita wymiana zabudowy mieszkalnej na wsiach. Powstała architektura podmiejska, a stosowanie od lat 70. XX wieku płaskich dachów doprowadziło do niekorzystnej

unifikacji krajobrazu. Zmieniły się proporcje budynków, nastąpiło całkowite zerwanie z tradycją. Innym czynnikiem dewastującym wiejski krajobraz stały się wielokondygnacyjne bloki mieszkalne budowane dla pracowników przez Państwowe Gospodarstwa Rolne, wznoszone często w granicach parku lub przy pałacu (Choryń).

Odkrycie pokładów węgla brunatnego i utworzenie kopalni odkrywkowych doprowadziło do powstania w okolicach Konina i Turku niemal księżycowego krajobrazu. Ogromne dziury w ziemi zniszczyły nie tylko szatę roślinną i budowle, ale doprowadziły także do powstania lejów depresyjnych i zaniku wody na znacznych terenach. Podobne zagrożenie istniało w tzw. Rowie Poznańskim, czyli okolicach Gostynia-Kościana, gdzie stwierdzono bogate złoża węgla. Jego wydobywanie zniszczyłoby bezpowrotnie niezwykle gęstą tkankę osadniczą, różnorodne zabytki, bogatą faunę i florę. Opór wielu ludzi, z rozmaitych środowisk naukowych i społecznych, przygotowanie przez nich kompetentnych analiz powstrzymały realizację tego projektu. By chronić cenne dziedzictwo na tym terenie utworzono Park Krajobrazowy im. Dezyderygo Chłapowskiego, a pasy nasadzeń śródpolnych w okolicach Turwii wpisano do rejestru zabytków.

Większość dawnych kościołów protestanckich (szczególnie na północy i zachodzie regionu) została przejęta przez Kościół katolicki i używana jest jako świątynie filialne (np. Brokęcino, Zacharzyn, Romanowo Dolne, Szamocin, Chelst, Łubowo), ich cechą charakterystyczną są wezwania maryjne. Część świątyń została rozebrana w latach 60.-70. XX wieku (np. Czarnków, Trzcianka, Wieleń, Biała, Trzemeszno, Kostrzyn, Stęszew, Swarzędz, Śrem), część zamieniono na magazyny (np. Miejska Górka, Rydzyna) lub kostnice (Zduny), inne służą jako domy kultury (m.in. Buk, Stara Łubianka, Strzałkowo, Władysławów). Niektóre poddano renowacji (Ujście, Rydzyna, Nekielka), inne są nieużytkowane (m.in. Duszniki, Kopanica, Ryczywół) lub popadły w ruinę (m.in. Lwówek, Miejska Górka, Pisarzowice, Sieraków). Nierzadko są to obiekty wysokiej klasy artystycznej (Rydzyna, Pisarzowice, Lwówek, Zduny).

Liczne cmentarze protestanckie były po 1945 roku dewastowane lub z braku opieki powoli niszczały. Do najciekawszych należą cmentarze w Lesznie (lapidarium), Robaczynie-Śmiglu, Sarnowej, Żychlinie (nadal czynny) i Rogoźnie. Warto też wspomnieć o leśnych cmentarzach rodzinnych składających się z kilku zaledwie nagrobków. Takie cmentarze są także w okolicach Poznania m.in. w Morasku i Wierzonce.

Szlacheckie rezydencje zachowały się w większości w dobrym stanie przede wszystkim dzięki Stacjom Hodowli Roślin i Zwierząt, Stadninom Koni i Państwowym Gospodarstwom Rolnym (wówczas znacznie dofinansowanym z budżetu państwa) oraz Rolniczym Spółdzielniom Produkcyjnym. Użytkowano je jako budynki administracyjne (m.in. Czempień, Racot, Pawłowice, Smolice, Dłoń, Turew) lub szkoły (m.in. Mchy, Kąkolewo, Miłosław) czy domy dziecka (Gościeszyn). Obiekty te były wielokrotnie nagradzane przez ministra kultury i sztuki za ich znakomity stan. Wiele cennych rezydencji i otaczających je parków, położonych w atrakcyjnej krajobrazowo okolicy, do dziś zajętych jest na szpitale i sanatoria (m.in. Siekowo, Zimnawoda, Osieczna), domy pomocy społecznej (m.in. Jarogniewice, Psary, Osiek, Baszkowo). Niezwykle interesujące zespoły pałacowo-parkowo-folwarczne, choć o różnym stanie zachowania, znajdują się w Rozbitku, Taczanowie, Chraplewie i Wąsowie.

Wielkopolska w swej części centralnej ma charakter zdecydowanie nizinny. Dominuje krajobraz rolniczy, duże pola po dawnych majątkach przeważają na zachodzie i północy regionu. Mniejsze majątki były w leszczyńskim, za to bardziej urodzajna ziemia pozwalała na intensywniejszą gospodarkę. Tu też zachowało się najwięcej rezydencji i parków, stosunkowo niedużych, ale o urozmaiconym drzewostanie. Majątkom towarzyszyły zabudowania gospodarcze i mieszkalne dla pracowników, o wysokim standardzie technicznym i estetycznym, które nierzadko dziś niszczeją. Znakomitym kompendium wiedzy o architekturze rezydencjonalnej i folwarcznej są publikacje z serii

„Majątki wielkopolskie” wydawane od 1994 roku przez Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie.⁹

4. OCHRONA ZABYTEKÓW WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO

Zgodnie z ustawą o *ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23.08.2003 roku* do ustawowych form ochrony zabytków należy:

- 1) wpis do rejestru zabytków,
- 2) uznanie za pomnik historii,
- 3) utworzenie parku kulturowego,
- 4) ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na lokalizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ochroną zabytków zajmuje się Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków (WUOZ) w Poznaniu i jego delegatury w: Kaliszu, Koninie, Lesznie i Pile. Poza tym na terenie województwa działają konserwatorzy samorządowi w Poznaniu, Gnieźnie i Ostrowie Wlkp. oraz w powiecie poznańskim.

Miejski Konserwator Zabytków w Poznaniu działa na podstawie porozumienia zawartego w dniu 18 listopada 2003 roku pomiędzy Wojewodą Wielkopolskim a Prezydentem Miasta Poznania w sprawie powierzenia Miastu Poznań spraw z zakresu właściwości Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (Dziennik Urzędowy Województwa Wielkopolskiego z 2003 roku Nr 184 poz. 3434).

Miejski Konserwator Zabytków w Gnieźnie działa na podstawie porozumienia zawartego w dniu 14 stycznia 2005 roku pomiędzy Wojewodą Wielkopolskim a Miastem Gniezno w sprawie powierzenia Miastu Gniezno spraw z zakresu właściwości Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (Dziennik Urzędowy Województwa Wielkopolskiego z 2005 roku Nr 7 poz. 177).

Miejski Konserwator Zabytków w Ostrowie Wielkopolskim działa na podstawie porozumienia zawartego w dniu 11 kwietnia 2005 roku pomiędzy Wojewodą Wielkopolskim a Prezydentem Miasta Ostrów Wielkopolski w sprawie powierzenia Miastu Ostrów spraw z zakresu właściwości Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (Dziennik Urzędowy Województwa Wielkopolskiego z 2005 roku Nr 68 poz. 2060).

Powiatowy Konserwator Zabytków dla powiatu poznańskiego został powołany na podstawie porozumienia z dnia 24 marca 2009 roku zawartego pomiędzy Wojewodą Wielkopolskim oraz Starostą Poznańskim (Dziennik Urzędowy Województwa Wielkopolskiego z 2009 roku, nr 85, poz. 1212) w sprawie powierzenia Powiatowi Poznańskiemu części spraw z zakresu właściwości Wielkopolskiego Wojewódzkiego konserwatora Zabytków.

Rejestr zabytków dla obiektów: A – nieruchomych, B – ruchomych, C - archeologicznych prowadzi Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu. Sposób prowadzenia rejestru oraz ewidencji zabytków określono w *rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem* (Dz.U. z 2011 roku, Nr 113, poz.661).

⁹ Dotąd w serii ukazały się: t. 1. *Powiat gostyński*, 1994, i 1997 wyd. 2 popraw.; t. 2. *Powiat pleszewski*, 1994, 1997 wyd. 2 popraw.; t. 3 *Powiat ostrowski* / Stanisław Małyszko, 1996; t. 4. *Powiat leszczyński* / Magdalena Jarzewicz, 1996; t. 5. *Powiat kościański* / Jolanta Goszczyńska, 1998; t. 6. *Powiat kaliski* / Stanisław Małyszko, 2000; t. 7. *Powiat śremski* / Maria Strzałko, 2002; t. 7. *Miasto Poznań* / Jolanta Goszczyńska, 2004.

4.1. ZABYTKI NIERUCHOME WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW

Zgodnie z ustawą zabytki nieruchome stanowią w szczególności:

1. krajobrazy kulturowe,
2. układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane,
3. dzieła architektury i budownictwa,
4. dzieła budownictwa obronnego,
5. obiekty techniki, w szczególności kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe,
6. cmentarze,
7. parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni,
8. miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Pod względem liczby obiektów ujętych w rejestrze zabytków województwo wielkopolskie plasuje się na drugim miejscu w kraju, po województwie dolnośląskim.

Do dnia 31.12.2012 roku wydano **4681** decyzji o wpisie **7215** obiektów do rejestru zabytków nieruchomych województwa wielkopolskiego. Dotyczą one zarówno zespołów obiektów, jak i pojedynczych zabytków.

Najwięcej obiektów zabytkowych znajduje się w Poznaniu i powiecie poznańskim (łącznie ponad 16% ogólnej liczby obiektów), a także w powiecie kościańskim i gnieźnieńskim (po 5%).

4.2. ZABYTKI RUCHOME WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW

Według danych Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (stan z dnia 31 XII 2012 roku) do rejestru zabytków ruchomych województwa wielkopolskiego wpisano **15871** zabytków ruchomych, na podstawie **1161** decyzji. Z tego 89% to wyposażenie świątyń, kapliczki i krzyże przydrożne, 7% stanowi wyposażenie pałaców, dworów i zamków, a pozostałe 4% to inne obiekty, w tym zabytkowe pojazdy, rzeźby, obrazy.

Najwięcej zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków znajduje się w powiecie gnieźnieńskim, gostyńskim i poznańskim (po 7% łącznej liczby), krotoszyńskim i kaliskim (po 6% łącznej liczby).

Do zabytków ruchomych należą obiekty stanowiące wyposażenie kościołów różnych wyznań, przede wszystkim: kielichy, puszki, pateny, monstrancje, pacyfikały, ornaty, antependia, ambony, chrzcielnice, ołtarze, obrazy, feretrony, wieczne lampy, kadzielnice, kute kraty, etc. W rejestrze znajdują się epitafia, płyty nagrobne metalowe i kamienne, nagrobki architektoniczne, drewniana barokowa konfesja gnieźnieńska. W kościele parafialnym w Żerkowie wpisano m.in. trzy sarkofagi marmurowe, zamek do drzwi, krucyfiksy (nie podając ich wymiarów), relikwiarz. Szczególnie cenne są zespoły stall w Łądzie, Lubiniu, Przemęcie, w kościele franciszkanów przy ulicy Franciszkańskiej w Poznaniu, w farze w Gostyniu, czy pobernardyńskim kościele w Sierakowie. Znakomite konfesjonały ozdobione rzeźbą figuralną znajdują się w Łądzie i Przemęcie. Na uwagę zasługuje wyposażenie zakrystii na Św. Górze w Gostyniu-Głogówku i w farze w Poznaniu, figury świętych (np. Chrystusa Bolesnego w poznańskiej farze lub Chrystusa Zbawiciela w kościele bernardynek poznańskich), a także figury zdobiące ołtarze i prospekty organowe oraz organy w Łądzie i w farze poznańskiej cenny instrument Ladegasta. Do zabytków ruchomych zaliczane są także sztukaterie, polichromie, witraże. Do rejestrów zabytków zostało wpisanych stosunkowo dużo kapliczek¹⁰, figur i

¹⁰ Kapliczka, jeżeli nie można do niej wejść, uznawana jest za obiekt ruchomy, a jeżeli można wejść do środka, to kapliczkę, a raczej kaplicę wpisuje się do rejestru zabytków nieruchomych.

krzyży przydrożnych, w tym wspaniałe wielofiguralne dzieła *Pawła Brylińskiego* czy *Franciszka Nowaka* na południu Wielkopolski.

Znacznie mniejsza liczba obiektów świeckich jest wpisana do rejestru zabytków. Wśród nich znalazły się m.in. powozy zabytkowe w Kórniku i Golejewku oraz kilka kolekcji prywatnych.

Starsze decyzje podają ogólne sformułowania o wpisie do rejestru zabytków ruchomych wyposażenia kościoła, nie wymieniając poszczególnych obiektów. Ponieważ wyposażenie kościołów, a także pałaców i dworów i innych budynków stanowią obiekty powtarzalne, to ważny jest ich dokładny opis i dokumentacja, co umożliwi identyfikację w przypadku ich kradzieży lub zaginięcia.

Do rejestru zabytków obiektów nieruchomych został wpisany romański kamienny słup koniński, który powinien być przepisany do rejestru obiektów ruchomych.

4.3. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa, że zabytki archeologiczne to w szczególności:

1. pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa,
2. cmentarzyska,
3. kurhany,
4. relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

W województwie zewidencjonowano ok. **71 tys.** stanowisk archeologicznych, a w ich obrębie ok. **93 tys.** śladów osadniczych. Według danych Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na dzień 31 XII 2012 roku wydano **662** decyzji wpisujących **668** zabytków archeologicznych. Najwięcej z nich znajduje się w powiecie kościańskim (132 stanowisk), o 2/3 mniej w leszczyńskim (58), poznańskim (54), gnieźnieńskim (47), gostyńskim (46) i wolsztyńskim 40.

Oprócz najbardziej znanego Ostrowa Lednickiego, niewątpliwie ważną rolę edukacyjną, naukową i turystyczną pełnią skanseny archeologiczne (Giecz-Grodziszczko, Gród Piastowski na Zawodziu w Kaliszu, gródek w Mrówkach-Kownatach, gród w Grzybowie). W Poznaniu na Ostrowie Tumskim *in situ* w nowo wybudowanym pawilonie zostały wyeksponowane pozostałości grodu z X wieku i murów Lubrańskiego z XV/XVI wieku. Inwestycja ta powstała w ramach projektu „Trakt Królewsko-Cesarski w Poznaniu”. Spis obiektów archeologicznych znajduje się w posiadaniu każdego samorządu gminnego na którego terenie one występują.

5. INNE FORMY OCHRONY

5.1. ZNAK DZIEDZICTWA EUROPEJSKIEGO

Ta forma ochrony nie jest wymieniona w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku. Powstała ona dzięki porozumieniu komisarzy kultury z Unii Europejskiej w 2006 roku, którzy przyjęli, że z każdego kraju członkowskiego zostaną wybrane cztery obiekty, które świadczą o epokowych, ważnych dla europejskiego dziedzictwa wydarzeniach. Wraz z trzema innymi obiektami z Polski (katedrą na Wawelu, Kaplicą Unii Lubelskiej w Lublinie i stoczną w Gdańsku) Wzgórze Lecha w Gnieźnie w marcu 2007 roku wpisano na listę Europejskiego Dziedzictwa:

W skład gnieźnieńskiego zespołu wchodzi:

katedra Wniebowzięcia NMP i św. Wojciecha, ul. Łaskiego, 2 poł. XIV, XVII, XVIII, nr rej.: 2374/A z 4.03.1931;

kościół św. Jerzego, Wzgórze Lecha, XIII, 1615, 1782, nr rej. 14/A z 19.11.1964;

zespół kanonii, ul. Kolegiaty 1-6, XVIII, nr rej.: 12/A z 19.11.1964: kanonia nr 1; kanonia nr 3; lamus nr 3; kanonia nr 4; kanonia nr 4 a; kanonia nr 6, 1852;
 kanonia nr 5, szach., nr rej.: 1551/A z 18.07.1974 ;
 kanonia nr 2, 1736-8, nr rej.: 11/A z 19.11.1964;
 kanonia, ul. Łaskiego 1, XVI-XVIII, 1961, nr rej.: 359/A z 21.11.1968;
 kanonia, ul. Łaskiego 1a, szach., XVIII, nr rej.: 360/A z 21.11.1968;
 pałac biskupi, ul. Łaskiego 2, 1 poł. XIX, 1928, nr rej.: 358/A z 21.11.1968;
 lamus, ul. Łaskiego 2, drewn., 2 poł. XVIII, nr rej.: 358/A z 21.11.1968;
 kanonia, ul. Łaskiego 3, poł. XIX, nr rej.: 361/A z 21.11.1968;
 kanonia, ul. Łaskiego 5, 1 poł. XIX, nr rej.: 362/A z 21.11.1968;
 lamus, ul. Łaskiego 5, nr rej.: 362/A z 21.11.1968;
 pałac arcybiskupi, ul. Łaskiego 7, 1830, 1928, nr rej.: 357/A z 21.11.1968;
 kanonia, ul. Łaskiego 9, 1 poł. XIX, nr rej.: 363/A z 21.11.1968
 budynek Muzeum Archidiecezjalnego, ul. Łaskiego 11, 1937-38, nr rej.: 411/Włkp/A z 20.09.2006 z ogrodem.

5.2. POMNIKI HISTORII

Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. W 1994 roku prezydent Lech Wałęsa podpisał pierwszą listę pomników historii. Wśród 15. obiektów znalazły się katedra w Gnieźnie i Ostrów Lednicki. Obecnie aż **siedem** obiektów z terenu województwa wielkopolskiego (najwięcej w kraju) znajduje się na tej zaszczytnej liście. Są to:

1. KATEDRA P.W. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Wojciecha w Gnieźnie

Celem ochrony pomnika historii jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, religijne oraz artystyczne, symbolu tradycji królewskiej państwa polskiego i tradycji katedry koronacyjnej królów polskich oraz miejsca kultu św. Wojciecha, apostoła i patrona Polski. Katedra gnieźnieńska jest bowiem symbolem państwa polskiego i jego tradycji królewskiej. Granica zespołu zabytkowego obejmuje katedrę pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Wojciecha wraz z działką gruntu o powierzchni 5,4 ha należącą do Archidiecezji Gnieźnieńskiej.

Podstawa prawna	Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 8 września 1994 roku w sprawie uznania za pomnik historii, Monitor Polski nr 50, poz. 416
Adres	ul. Łaskiego, 62-200 Gniezno
Rejestr zabytków	katedra Wniebowzięcia NMP (i św. Wojciecha), ul. Łaskiego, 2 poł. XIV, XVII, XVIII, nr rej.: 2374/A z 4.03.1931;

2. OSTRÓW LEDNICKI

Celem ochrony pomnika historii jest zachowanie unikatowych wartości historycznych, architektonicznych, materialnych i niematerialnych miejsca, które w czasach Mieszka I i Bolesława Chrobrego pełniło rolę centrum wczesnopiastowskiej Polski. Ostrów Lednicki położony jest na jeziorze Lednica, na największej z pięciu wysp.

Podstawa prawna	Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 roku w sprawie uznania za pomnik historii; Monitor Polski nr 50, poz. 421
Adres	62-261 Lednogóra, gm. Łubowo, pow. gnieźnieński
Rejestr zabytków	Ruiny palatium i kaplicy, nr rej.: 2404/A z 12.03.1930 Wyspa „Ostrów Lednicki, nr rej.: Kl-IV 73/78/57 z 26.03.1957, poz. 41

Jeziro Lednickie znajduje się na terenie Lednickiego Parku Krajobrazowego. W 2006 roku dokonano wpisu obszarowego do rejestru zabytków, w którym znalazł się obszar krajobrazu kulturowego - otoczenie wyspy Ostrów Lednicki, nr rej.: 18/Wlkp/C z 10.11.2006.

3. ZESPÓŁ KLASZTORNY KONGREGACJI ORATORIUM FILIPINÓW NA ŚWIĘTEJ GÓRZE W GOSTYNIU - GŁOGÓWKU

Celem ochrony zespołu klasztornej Kongregacji Oratorium Filipinów na Świętej Górze w Gostyniu-Głogówku jako pomnika historii jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne i artystyczne oraz wartości niematerialne zespołu, który od powstania w XVII wieku przetrwał jako jednolity stylowo i jest wyjątkowym przykładem pełnego baroku w Polsce. Granice obiektu stanowi historycznie ukształtowana przestrzeń zespołu klasztornej Gostyń-Głogówko, tj. kościół, klasztor wraz z całą zabudową, placem kultowym i ogrodami, oraz szpital i kapliczka w ogrodzeniu

Podstawa prawna	<i>Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 26 lutego 2008 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Zespół klasztornej Kongregacji Oratorium św. Filipa Neri, Gostyń-Głogówko”, Dz.U. z 2008 r., Nr 52, poz. 305 i 306</i>
Adres	Święta Góra - Głogówko 1, 63-800 Gostyń
Rejestr zabytków	<ul style="list-style-type: none"> - zespół klasztoru filipinów, nr rej.: 570 z 19.05.1956: - kościół p.w. Nawiedzenia NMP i św. Filipa Nereusza, 1675-98, 1 poł. XVIII - klasztor, 1732-36 - szpital, XVIII - dom mieszkalny i stajnia, XVIII, XIX - ogrodzenie z bramą, poł. XVIII - kapliczka w ogrodzeniu, XVIII

Uwaga: do Pomnika Historii nie włączono dawnego zespołu Nadolnika (domu mieszkalnego i stajni), który znajduje się na terenie sąsiedniej gminy Gostyń i jest własnością komunalną.

4. ZESPÓŁ DAWNEGO OPACTWA CYSTERSKIEGO W ŁĄDZIE NAD WARTĄ

Celem ochrony pomnika historii jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne oraz wartości niematerialne, wysokiej klasy gotycko-barokowego zespołu klasztornej. Granice obiektu stanowi historycznie ukształtowana przestrzeń opactwa cysterskiego z kościołem, klasztorem, towarzyszącą zabudową, przykościelnym parkiem, ogrodem w zachodniej części założenia oraz ogrodem i łąką w obrębie wyspy oddzielonej od zespołu zabudowań starorzeczem Warty.

Podstawa prawna	<i>Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 czerwca 2009 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Zespół dawnego opactwa cysterskiego w Łądzie nad Wartą”, Dz.U. z 2009 r., Nr 104, poz. 861</i>
Adres	Łąd 101, 62-406 Łądek
Rejestr zabytków	<p>Zespół klasztoru cystersów, ob. salezjanów, nr rej.: 540/Wlkp/A z 27.05.1968 i z 30.11.2007: tworzą:</p> <ul style="list-style-type: none"> - kościół p.w. NMP i św. Mikołaja, XII/XIII, 1651-89, 1728-35 - klasztor, poł. XIV, XVII/XVIII, XX - ogród klasztornej z podwórzem gosp., XIX-XX - cmentarz zakonny, ob. park, 2 poł. XIX - ogrodzenie ogrodu i cmentarza, mur z bramą 2 poł. XIX

5. ZESPÓŁ OPACTWA BENEDYKTYNÓW W LUBINIU

Celem ochrony pomnika historii jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne oraz wartości niematerialne, jednego z najstarszych ośrodków monastycznych, miejsca związanego z ważnymi postaciami dla kultury i dziejów Polski. Ochronie podlega historycznie ukształtowana przestrzeń opactwa z kościołem klasztornym pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny wraz z towarzyszącymi mu budynkami klasztornymi oraz parkiem, ogrodem, dwoma folwarkami, szkołą parafialną, kościołem pod wezwaniem św. Leonarda, cmentarzem, pastórką, placem targowym oraz zabytkową figurą św. Jana Nepomucena.

Podstawa prawna	<i>Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 9 grudnia 2009 roku w sprawie ustanowienia pomnika historii „Lubiń - zespół opactwa benedyktynów”, Dz.U. z 2009 r., Nr 214, poz. 1659</i>
Adres	ul. Mickiewicza 6, 64-010 Lubiń
Rejestr zabytków	<p>Zespół opactwa benedyktynów, XII-XX, nr rej.: 202/Wlkp/A, tworzą :</p> <ul style="list-style-type: none"> - kościół klasztorny p.w. Najśw. Marii Panny, XII-XVIII, nr rej. 390/Wlkp/A z 25.11.1932 - klasztor, 1 poł. XVII-XVIII, nr rej. 390/Wlkp/A z 19.02.1955 - brama klasztoru benedyktynów, XVIII, nr rej. 390/Wlkp/A z 12.07.1968 - budynek klasztorny -nowy klasztor benedyktynów, 1929-31, dec. 390/Wlkp/A z 9.09.1994 - dzwonnica, pocz. XX, dec. z 9.09.1994 - szkoła parafialna, pocz. XIX, dec. z 9.09.1994 - dworek, 2 ćw. XIX, nr rej.: 391/Wlkp/A z 19.02.1955 - spichrz, 1908, dec. z 9.09.1994 - ogród i park klasztorny, XVIII-XIX, dec. z 9.09.1994 - ogrodzenia (mury) z bramami i furtami, XVI-XX, dec. z 21.10.2004 - pastórkowa, ob. dom, ul. Mickiewicza 5, poł. XIX, nr rej.: 389/Wlkp/A z 7.08.1995 <p>Kościół p.w. św. Leonarda, XIII, nr rej.: 541/Wlkp/A z 25.11.1932 i z 30.11.2007: - cmentarz kościelny z terenem skarpy i ogrodzenie mur., k. XVIII, nr rej.: j.w.</p>

6. HISTORYCZNY ZESPÓŁ MIASTA POZNANIA

Celem ochrony pomnika historii jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne oraz wartości niematerialne, historycznej części miasta będącego jedną z pierwszych stolic Polski, miejscem pochówku władców, w XV-XVII wieku prężnym ośrodkiem kulturowym i handlowym, a w XIX wieku ogniskiem ruchów niepodległościowych i miejscem powstania wybitnych, w skali europejskiej, założeń fortecznych. Ochronie podlega historyczny zespół miejski z Ostrowem Tumskim, Zagórzem, Chwaliszewem i lewobrzeżnym Starym Miastem lokacyjnym ze średniowiecznymi osadami podmiejskimi oraz założeniem urbanistyczno-architektonicznym projektu Josefa Stübbena z początku XX wieku, a także Fortem Winiary, obecnie Parkiem Cytadela.

Podstawa prawna	<i>Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Poznań-historyczny zespół miasta”, Dz.U., Nr 219, poz. 1401</i>
Rejestr zabytków	<p>Zespoły urbanistyczno-architektoniczne (najstarsze dzielnice), nr rej.: A-239 z 6.10.1982, wraz z Ostrowem Tumskim ze Śródką ,</p> <p>Zespół urbanistyczny Stare Miasto, nr rej.: A-225/M z 4.06.1979);</p> <p>Zespół urbanistyczno - architektoniczny centrum miasta, XIX, 1903, nr rej.: A-231/M z 14.03.1980;</p> <p>„Ring” poznański z parkami, ul. Kościuszki - Krakowska - al. Niepodległości, 1903-1910, nr rej.: 274 z 3.01.1985</p> <p>Fort Winiary, obecnie „Park Cytadela”, wraz z cmentarzami usytuowanymi na terenie parku, 1829-39, 1870-1914, po 1945, nr rej.: 559/Wlkp/A z 16.04.1966 i z 23.11.2007</p>

Uwaga: na terenie Pomnika Historii nie znalazły się Ostrówek i Śródka, uznane w momencie oceny wpisu za tereny zbyt zdegradowane. Przeprowadzone w ostatnich latach prace rewitalizacyjne stwo-

rzyły podstawy by poszerzyć granice Pomnika Historii o te dwa dawne miasteczka, niezwykle istotne dla historii Poznania.

7. ZESPÓŁ ZAMKOWO-PARKOWY WRAZ Z KOŚCIOŁEM PARAFIALNYM NEKROPOLIĄ WŁAŚCICIELI W KÓRNIKU

Celem ochrony pomnika historii jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne i artystyczne, materialne i niematerialne, zespołu, który należy do jednych z najlepiej zachowanych i najbardziej rozpoznawalnych rezydencji architektonicznych w Polsce. Ochronie podlegają: budynek zamku, oficyny, pawilon parkowy, domy mieszkalne, zabudowania gospodarcze, park-arboretum oraz kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych.

Podstawa prawna	<i>Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 15 czerwca 2011 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kórnik-zespół zamkowo-parkowy wraz z kościołem parafialnym-nekropolią właścicieli, Dz. U. z 2011 r., Nr 143, poz. 836</i>
Adres	ul. Zamkowa 5, 62-035 Kórnik
Rejestr zabytków	<p><u>Zespół kościoła parafialnego:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - kościół p.w. Wszystkich Świętych, 1437, 1838, nr rej.: 2421/A z 22.12.1932 - dzwonnica, 1842, nr rej.: 160/A z 17.07.1968 - ogrodzenie, 1842, nr rej.: j.w. <p><u>Zespół zamkowy, ob. Muzeum, PAN Biblioteka Kórnicka, nr rej.: 116/A z 1.06.1968:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - zamek, 1 poł. XV, XVI, 1834-35, nr rej.: 2422/A z 12.03.1930 - 3 oficyny, 2 poł. XVIII - most, poł. XIX - park, 2 poł. XVIII - pawilon parkowy, 2 poł. XVIII - budynki folwarczne, tzw. Prowent: - oficyna gospodarcza, ul. Średzka 15, 2 poł. XVIII - 2 oficyny, poł. XIX - kuźnia, poł. XIX

5.3. PARKI KULTUROWE

Park kulturowy może zostać utworzony zgodnie z art. 16 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przez radę gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Park kulturowy może powstać w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, które są charakterystyczne dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. W większości wypadków tereny szczególnie cenne pod względem przyrodniczym sąsiadują, a nawet w dużej części pokrywają się, z obszarami o dużym znaczeniu kulturowym.

Na terenie Żerkowsko-Czeszewskiego Parku Krajobrazowego, na mocy uchwały nr VII/56/07 Rady Miejskiej Żerkowa z dnia 28 września 2007 roku, utworzony został Park Kulturowy, pod nazwą „Mickiewiczowski Park Kulturowy”. Powstał on w celu ochrony wyjątkowych walorów krajobrazu kulturowego Żerkowa, Brzostkowa, Gęczewa, Lgowa i Śmiełowa oraz wyróżniających się krajobrazowo terenów, w tym elementów przyrodniczych i ukształtowanych w wyniku działalności człowieka. Jest to jedyny park kulturowy powołany na terenie województwa wielkopolskiego.

5.4. PARKI NARODOWE I PARKI KRAJOBRAZOWE

Istotnym uzupełnieniem krajobrazu kulturowego jest krajobraz naturalny. W celu ochrony tych obszarów utworzono w 1957 roku blisko Poznania Wielkopolski Park Narodowy (w 1996 nastąpiła korekta granic), a na peryferiach regionu Drawieński Park Narodowy (1990), który znajduje się również na terenie województwa lubuskiego i zachodnio-pomorskiego.

Pod koniec lat 80. XX wieku zaczęto ustanawiać Parki Krajobrazowe. Park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne, kulturowe i walory krajobrazowe, w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju (art.16 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880). Utworzenie parku krajobrazowego następuje w drodze uchwały sejmiku województwa, która określa jego nazwę, obszar, przebieg granicy i otulinę.

Na terenie województwa wielkopolskiego powołano 12 parków krajobrazowych, zajmujących około 6% powierzchni województwa. Pszczewski PK (1986), znajduje się na terenie województwa lubuskiego, tylko jego niewielka część leży na obszarze powiatu nowotomyskiego. Położony na południu regionu PK Doliny Baryczy (1996) w większości należy do województwa dolnośląskiego. Na jego terenie, w ramach europejskiej sieci „Natura 2000”, powołano obszar specjalnej ochrony ptaków. Podobny obszar ochrony przelotu ptaków „Natura 2000” obowiązuje w Pradolinie Noteci. Pozostałe parki krajobrazowe znajdują się już w całości na terenie województwa wielkopolskiego. Na północy usytuowany jest Sierakowski PK (1991), na południowym zachodzie Przemęcki PK (1991), pod Gnieznem, utworzony jako pierwszy, Lednicki PK (1989), w centrum regionu w okolicach Turwi (agroekologiczny) PK im. gen. Dezyderego Chłapowskiego (1992); koło Śmiełowa Żerkowsko-Czeszewski PK (1994); w okolicach Poznania są dwa: PK Promno (1993) i PK Puszcza Zielonka (1993). Malownicze rozlewiska Warty w okolicach Łądu, Pyzdr i Zagórowa chroni Nadwarciański PK (1995). By objąć ochroną łągi nadwarciańskie z unikatowym skupiskiem 1440 dębów w okolicach Rogalina powołano Rogaliński PK (1997). Jak na razie jest on ostatni w Wielkopolsce, gdyż od momentu kiedy gminy mogą konsultować ich powstawanie, nie utworzono żadnego Parku Krajobrazowego.

5. MUZEA PROWADZONE PRZEZ SAMORZĄD WOJEWÓDZTWA

W województwie wielkopolskim działają 122 muzea. Z tego do samorządu województwa wielkopolskiego należy 9 instytucji muzealnych wraz z oddziałami. Są to:

- 1) **Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu:** Oddział Centrum Rysunku i Grafiki im. Tadeusza Kulisiewicza w Kaliszu, Oddział Rezerwat Archeologiczny („Kaliski Gród Piastów” w Kaliszu-Zawodziu), Oddział Pałacowo-Parkowy w Lewkowie (Muzeum Wnętrz Pałacowych), Oddział Literacki Dworek Marii Dąbrowskiej w Russowie,
- 2) **Muzeum Okręgowe w Koninie,** Oddział Skansen Archeologiczny w Mrówkach koło Wilczyna,
- 3) **Muzeum Okręgowe Lesznie,** Oddział Galeria Sztuki Muzeum Okręgowego w Lesznie,
- 4) **Muzeum Okręgowe w Pile,** Oddział Muzeum Kultury Ludowej w Osieku n/Notecią,
- 5) **Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy:** Oddział Wczesnopiastowska Rezydencja na Ostrowie Lednickim, Oddział Rezerwat Archeologiczny w Gieczu, Oddział Rezerwat Archeologiczny Gród w Grzybowie, Oddział Wielkopolski Park Etnograficzny w Dziekanowicach,
- 6) **Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie,**
- 7) **Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy - Zespół Pałacowo-Parkowy,**

8) **Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie:** Oddział Muzeum Przyrodniczo-Łowieckie w Uzarzewie, Oddział Muzeum Młynarstwa i Wodnych Urzędzeń Przemysłu Wiejskiego w Jaraczu, Oddział Muzeum Wikliniarstwa i Chmielarstwa w Nowym Tomysłu, Oddział Skansen i Muzeum Pszczelarstwa w Swarzędzu, Muzeum Gospodarki Mięsnej w Sielinku,

9) **Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie** (Miejsce Pamięci Narodowej), Oddział Muzeum byłego niemieckiego obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem (od 1 lipca 2013 roku).

7. STAN ZACHOWANIA OBIEKTÓW ZABYTKOWYCH NALEŻĄCYCH DO SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA I JEDNOSTEK ORGANIZACYJNYCH WOJEWÓDZTWA LUB PRZEZ NIE UŻYTKOWANYCH

Na Województwie Wielkopolskim, jako właścicielu obiektów zabytkowych ciąży obowiązek opieki nad nimi wynikający z *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku*.

Poniższy spis po raz pierwszy kompleksowo ujmuje wszystkie obiekty zabytkowe za które odpowiedzialny jest Samorząd Województwa. Obiekty uporządkowano w układzie alfabetycznym według nazwy miejscowości. Podano adres, informacje o obiektach wpisanych do rejestru zabytków wraz z datą decyzji i numerem rejestru, oraz obecną funkcją obiektu. Stan zachowania ukazują informacje o wykonanych w latach 2008-2012 pracach konserwatorskich i remontowych, a zakres zadań określają planowane w najbliższych latach prace. Przy niektórych obiektach dodano uwagi, np. o współwłasności, roszczeniach byłych właścicieli, zmianie użytkownika, etc.

1. ANTONIN - ZESPÓŁ PAŁACOWO-PARKOWY

adres	63-421 Antoni, gm. Przygodzice, pow. ostrzeszowski
Rejestr zabytków	zespół pałacu myśliwskiego, 1 ćw. XIX, w skład którego wchodzi: pałac, drewn.-szach., nr rej.: KS.Z.I.2/28/48 z 6.03.1948; grobowiec, na wyspie, nr rej.: 906/A z 20.07.1970 park, nr rej.: 719/A z 25.09.1995
Obecna funkcja	Salon Muzyczny im. F. Chopina, Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu (Dom Pracy Twórczej), Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego
Prace wykonane	2010 – p a ł a c - zabezpieczono konstrukcję ściany zachodniej, wyremontowano drzwi wejściowe, okna piwniczne i strychowe; p a r k - remont i modernizacja pergoli kolumnowej i altany, usunięto samosiewy, posadzono drzewa i krzewy, założono trawniki; 2011 p a ł a c - remont blacharki zewnętrznej i elementów nad dachem; p a r k - rewaloryzacja parku, wycinka samosiewu i drzew, założenie klombu kwiatowego; 2012 - p a ł a c - modernizacja instalacji technologicznych (kotłowni gazowej, wentylacji mechanicznej kawiarni), montaż systemu ppoż.; p a r k - rekonstrukcja punktu widokowego
Prace planowane	2014 – p a ł a c - instalacja urządzeń ochrony ppoż (instalacja wysokociśnieniowej mgły wodnej, wymiana hydrantów, oddzielenie instalacji wody użytkowej od ppoż., zasilanie rezerwowe urządzeń; malowanie elewacji pałacu; 2015 – p a r k - ogrodzenie terenu parku (ogrodzenie kute i systemowe z prętów stalowych), wykonanie parkingu przy pałacu
Stan zachowania	obiekty prawidłowy, konserwacji wymaga ściana zachodnia pałacu. Park w najbliższym otoczeniu utrzymany dobrze, natomiast jego dalsze partie wymagają pewnych prac porządkowych.

2. CEREKWICA - ZESPÓŁ PAŁACOWO-PARKOWY

adres	Cerekwica Nowa 1, 63-233 Jaraczewo
Rejestr zabytków	zespół pałacowy, nr: 125/Wlkp/A z 3.04.2003, pałac, XVII/XVIII, XVIII/XIX; kuchnia,

Program opieki nad zabytkami Województwa Wielkopolskiego na lata 2013-2015

	ob. warsztaty, 1920; oficyna, 1 poł. XIX; dom mieszkalny, 1918; szkoła, 1920; park, XIX-XX
Obecna funkcja	Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy w Cerekwicy
Prace wykonane	2010 – wykonano remont dachu nad salą gimnastyczną 2010-2011 – wymieniono sieć zewnętrzną, przebudowano i nadbudowano budynek administracyjno-mieszkalny na budynek mieszkalny, przebudowano i nadbudowano budynek z przeznaczeniem na kuchnię i stołówkę oraz część mieszkalną na internat, przebudowano pałac wraz z rewaloryzacją elewacji, nadbudową i wykonaniem okien mansardowych w połaci dachowej, założono tereny zielone i utwardzono nawierzchnię, zakupiono wyposażenie. 2011-2012 – termomodernizacja budynku szkoły, remont sali gimnastycznej; 2012 – po pożarze pomieszczeń internatu w sierpniu 2012 wykonano częściowy remont.
Prace planowane	remont budynku mieszkalnego (oficyny) – jest akceptacja WKZ; rozbiórka komina dawnej kotłowni CO (stanowi zagrożenie) i nieczynnej oczyszczalni ścieków; rozbudowa parkingu, remont 4 budynków mieszkalnych; rewaloryzacja parku – budowa alejek parkowych i oświetlenia, rewaloryzacja stawu, rewaloryzacja szaty roślinnej; rozbiórka boiska sportowego i budowa nowego zespołu boisk, dokończenie budowy ogrodzenia z siatki, odbudowa istniejącego ogrodzenia murowanego z kamienia polnego łupanego z zachowaniem technologii i parametrów technicznych, odbudowa opłotowań drewnianych na podmurówce, odbudowa schodów i obmurowania tarasu zielonego
Stan zachowania	zabudowań i parku dobry, oficyny - zły

3. CHALIN - ZESPÓŁ DWORSKI

adres	Chalin, 64-410 Sieraków
Rejestr zabytków	Zespół dworski, poł. XIX: - dwór, nr rej.: 1578/A z 27.07.1974 - park; nr rej.: 2554/A z 11.08.1995
Obecna funkcja	Ośrodek Edukacji Przyrodniczej w Chalinie
Prace wykonane	uzupełniano spadające dachówki, usuwano skutki awarii instalacji wodociągowej i CO
Prace planowane	dwór - w najbliższym czasie niezbędne malowanie elewacji zewnętrznych i wnętrz dworu i bazy noclegowej (nowy budynek), przełożenie dachu; park – jest pozwolenie WKZ na usunięcie drzew z terenu przydworskiego do końca 2013
Stan zachowania	dobry

4. CHELMNO N/NEREM - ZESPÓŁ DWORSKI I TEREN HITLEROWSKIEGO OBOZU ZAGŁADY

adres	Chełmno nad Nerem 59A, 62-660 Dąbie, pow. kolski
Rejestr zabytków	Zespół dworski. nr rej.: A-509/250 z 8.08.1994: - pałac (ruina), - zabudowania gospodarcze, - park Teren hitlerowskiego obozu zagłady, Lasy rzuchowskie, nr rej.: A-508/249 z 17.06.1994
Obecna funkcja	Muzeum byłego niemieckiego obozu Zagłady w Chełmnie nad Nerem, Oddział Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie (Miejsce Pamięci Narodowej); Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego
Prace wykonane	<u>Chełmno - spichlerz</u> – prace remontowe (rozbiórka powały i konserwacja więźby dachowej, remont tynków wewnętrznych i zewnętrznych, odsadka wokół budynku, remont sieci elektrycznej), montaż oświetlenia i projektora; prace remontowe w magazynach; instalacja poręczy i tablic informacyjnych; park - wycinka drzew i krzewów <u>Las rzuchowski</u> - remont dachu w pawilonie biurowo-wystawienniczym, założenie metalowych drzwi wejściowych; rozbiórka i budowa nowego zbiornika na nieczystości; modernizacja pomnika rozstrzelanych zakładników i masztu flagowego; remont siedzisk; modernizacja upamiętnienia Żydów w zachodniej Europie; budowa pomostu i poręczy wokół dołów po wykopaliskach; badania georadarowe terenu w celu ustalenia zasięgu mogił; ustawienie 5 granitowych płyt z opisem miejsc masowej egzekucji; opracowanie stanu

	technicznego monumentu, ogrodzenie pomnika
Prace planowane	<u>Las ruchowski</u> – remont monumentu, rozbiórka części dotychczasowych, wytyczenie i wykonanie nowych tras zwiedzania (ścieżki), rozbiórka części, wytyczenie i wykonanie nowych obmurowań mogił; przeniesienie upamiętnień gmin żydowskich; modernizacja toalet w pawilonie wystawienniczym <u>Chełmno</u> – rozbiórka części i modernizacja pozostałych magazynów; remont i konserwacja pozostałości pałacu; zasypanie i oznakowanie dołów śmieciowych; ogrodzenie terenu, wykonanie parkingu
Stan zachowania	W <u>Chełmnie</u> : spichlerz i budynek wagi – dobry, magazyny – zły, pozostałości pałacu – zły, ogrodzenie – zły. W <u>lesie ruchowskim</u> : pawilon biurowo-wystawienniczy – dostateczny; pomnik rozstrzelanych zakładników i Kaszyńskiego – dobry, upamiętnienia symboliczne – dobry i dostateczny; monument – zły, drogi i mała architektura – zły i dostateczny
UWAGI	Właścicielem terenu jest Skarb Państwa – Lasy Państwowe Od 1 lipca 2013 r. jest oddziałem Muzeum Martyrologicznego w Żabikowie

5. DOBRZYCA - ZESPÓŁ PAŁACOWO-PARKOWY

adres	ul. Pleszewska 5A, 63-330 Dobrzyca, pow. pleszewski
Rejestr zabytków	zespół pałacowy, nr rej.: 848/Wlkp/A z 3.10.1949, z 14.10.1958, z 21.02.1964 i z 5.10.2011: pałac (ob. muzeum), XVI, 1789-90; dom ogrodnika (oficyna), k. XVIII; monopter, 1801; loża masońska – „Panteon”, k. XVIII.; park, z ogrodami użytkowymi, k. XVIII
Obecna funkcja	Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy - Zespół Pałacowo-Parkowy, Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego, nr RIK 20.
Prace wykonane	pałac – remont kapitalny zakończono w 2003; oficyna (ob. biblioteka naukowa muzeum) – remont zakończono w 2007; panteon – w 2009 dokonano przebudowy portyku; monopter (pawilon ogrodowy), w 2007 - zakończono remont elewacji
Prace planowane	2013 - pałac – konserwacja polichromii, prace przy elewacji zgodnie z zaleceniem WKZ, park – w 2013 nowe nasadzenia przy wsparciu finansowym WFOŚ, 2013-14 planowana rewaloryzacja parku przy wsparciu finansowym NFOŚiGW
Stan zachowania	zespół po kompleksowych pracach konserwatorskich.
UWAGI	na terenie wpisanym do rej. zab. <u>domek ogrodnika</u> (w ewidencji konserwatorskiej) po remoncie kapitalnym w 2010 (ob. pełni funkcje administracyjno-biurowe); <u>zaplecze gospodarcze</u> , nowo wybudowane w 2002 r. w miejsce obiektów z XIX w., pełni funkcje magazynowo-gospodarcze, na piętrze-hotelowe; <u>oranżeria</u> – budowa zakończona w 2012, sala wystawiennicza i konferencyjna, pomieszczenie dla roślin ciepłolubnych

6. DZIEKANOWICE - WIELKOPOLSKI PARK ETNOGRAFICZNY

adres	Dzieskanowice 23, 62-261 Lednogóra
rejestr zabytków	PARK, poł. XIX, nr rej.: 2102/A z 3.11.1986 STODOŁA, ob. pawilon ekspozycyjny, 1900 WIATRAK KOŻLAK, 1888, (przeniesiony z Ganina), nr rej.: 381/A z 25.11.1968 DOM, drewn., 1829, (przeniesiony z Gębarzewa), nr rej.: IV/73/14/58 z 25.04.1958 DOM PODCIENIOWY (przeniesiony z Imielna), nr rej.: 446/A z 1.02.1969 WIATRAK HOLENDER, 1905, (w Rogierówku), nr rej.: 1911/A z 4.07.1983 KUŹNIA, 1 poł. XIX, (przeniesiona ze Skrzatusza), nr rej.: A-759 z 10.11.1969
obecna funkcja	Wielkopolski Park Etnograficzny w Dziekanowicach, oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 1
Prace wykonane	2011 renowacja chałupy z Dzierżanowa (remont podwaliny i ścian), chałupa z Lubczyńska (kasa WPE) – założenie instalacji gazowej i sanitarnej; wstępna konserwacja chaty z Dziekanowic; 2012 – remont strzechy na piwnicy z Końskiej Woli; wymiana podwaliny w chlewie z Końskiej Wsi; wzmocnienie wierzei w stodole z Chojnik; 2013 - młyn z Wierzenicy – remont dachu; renowacja chałupy z Dobrca (remont tynków, malowanie ścian); suchy montaż suszarni chmielu z Chojnik; konserwacja ścian kaplicy z Otłoczyna; wstępna konserwacja stodoły z Wymysłowa;
Prace planowane	Budowa jazu przy młynie z Wierzenicy; dwór w Studzieńcu (kopia) – wymiana okien,

	<p>adaptacja alkierza na pomieszczenia ekspozycyjne; <u>wymiana gontu</u> : oficyna I i oficyna II z Łomnicy, Skarbczyk w Małym Skansenie; Wysocko – budynek <i>in situ</i> - wzmocnienie fundamentów i tynków, przełożenie dachówki, założenie folii pod dachówkę; <u>wymiana strzechy</u>: na chałupach z Dobrca, z Gaju, z Dzierżanowa, piwnicy z Końskiej Woli, na chlewach z Końskiej Wsi i Dzierżanowa; <u>wymiana pokrycia dachowego, założenie dachówki</u> na: chałupie z Lubczynka (kasa WPE), ustabilizowanie spichlerza z Dębego, wzmocnienie ścian, wymiana gontu; 2014 suszarnia chmielu z Chojnik – pokrycie dachu dachówką, wymurowanie komina i komory suszenia; wiatrak z Mierzewa – wymiana skrzydeł i gontu; chata z Dziekanowic – montaż budynku, wymurowanie systemu grzewczego, krycie dachu, osadzenie stolarki okiennej i drzwiowej, ułożenie podłóg i polep, tynkowanie i malowanie ścian; kościół z Wartkowic – konserwacja zewnętrznych ścian i drzwi; kaplica z Otłoczyna – konserwacja gontu; stodoła z Wymysłowa – montaż obiektu,</p> <p>Mały Skansen : lamus z Majkowa – wymiana gontu, remont ścian; wiatrak z Gryżyny – kapitalny remont, założenie skrzydeł, dyszla, wymiana gontu</p> <p>Rybitwy – stodoła z Chojnik – ustabilizowanie obiektu, wzmocnienie ścian, przełożenie dachówki; chałupa z Marianowa – kompleksowa konserwacja, wymiana poszycia dachu na dachówkę</p> <p>Rogierówko – renowacja wiatraka– konserwacja budynku i wyposażenia, malowanie piwnicy</p> <p>Moraczewo – konserwacja 3 wiatraków i uruchomienie 1 wiatraka</p>
Stan zachowania	dobry
UWAGI	<u>Punkty etnograficzne</u> : Lednogóra - ok. 1,5 km na zachód od Dziekanowic, Moraczewo - w sąsiedztwie grodziska - ekspozycję stanowią 3 wiatraki i zagroda; Rogierówko - wieś położona nad j. Kierskim - drewniany wiatrak, typu „holender”, z 1905 r., z całkowitym wyposażeniem; od 1985 r. pełni funkcje muzealne.

7. GIECZ - GRODZISKO Wczesnośredniowieczne

adres	63-012 Giecz-Grodziszczko, gm. Dominowo, pow. średzki
Rejestr zabytków	GRODZISKO, st. 4, nr rej.: 6 z 18.04.1934 Park, nr rej.: 1785/A z 14.02.1979
Obecna funkcja	Rezerwat Archeologiczny w Gieczu , Oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 1
Prace planowane	Pielęgnacja zieleni parkowej.
Stan zachowania	dobry
UWAGA	Teren ten znajduje się w dzierżawie wieczystej.

8. GNIEZNO - ZESPÓŁ GIMNAZJUM

adres	ul. Mieszka I 27, 62-200 Gniezno
Rejestr zabytków	zespół gimnazjum, 1863, 1884, 1911, nr rej.: 2203/A z 24.04.1991: - budynek szkolny; - sala gimnastyczna; - ogrodzenie kute
Obecna funkcja	Wielkopolskie Samorządowe Centrum Kształcenia Zawodowego i Ustawicznego w Gnieźnie
Prace wykonane	2010 – wymiana 8 okien drewnianych w auli; 2010-2011 – odwilgocenie budynku szkoły, 2011 – wymiana instalacji elektrycznej w hali sportowej
Prace planowane	Remont internatu – malowanie wnętrz w bloku żywieniowym i pokojach mieszkalnych, naprawa schodów wejściowych, konserwacja krat okiennych – decyzja PP Inspektora Sanitarnego z 25.05.2012. Remont szkoły - malowanie wnętrz, wymiana okien. Remont hali sportowej - odwilgocenie szatni i malowanie, cyklinowanie i malowanie parkietu
Stan zachowania	dobry

9. GNIEZNO-DZIEKANKA - ZESPÓŁ SZPITALA PSYCHIATRYCZNEGO

adres	ul. Poznańska 15, 62-200 Gniezno
Rejestr zabytków	zespół szpitala psychiatrycznego, k. XIX – XX.; nr rej.: 72/Wlkp/A z 23.11.2001 szpital, ob. budynek administracyjny, 1890; portiernia (izba przyjęć), 1890; 6 pawilónów szpitalnych (oddziały Nr 4, 5, 10, 15, 16, 19), 1894 -1900; willa dyrektora, 1890-94; willa lekarzy, 1890-94; budynek gospodarczy, 1890-94; prosektorium, 1890-94; dom ogrodnika, 1890-94; - park, (teren szpitalny), k. XIX, nr rej.: 2312/A z 10.08.1994; kaplica dwuwyznaniowa (rzymsko-katolicka i ewangelicko-augsburska), 1894 nr rej.: 2251/A z 20.10.1992
Obecna funkcja	Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych „Dziekanka” im. A. Piotrowskiego w Gnieźnie
Prace wykonane	2008-12 – przeprowadzono szereg prac remontowych w budynkach szpitalnych, m.in. wymianę stolarki okiennej, remont dachów, docieplenie ścian zewnętrznych wraz z wykonaniem wyprawy tynkarskiej
Prace planowane	Dalsze prace remontowe
Stan zachowania	dobry

10. GRZYBOWO - GRODZISKO, wczesnośredniowieczne

adres	62-309 Grzybowo-Rabieżyce, gm. Września, pow. wrzesiński
Rejestr zabytków	Grodzisko pierścieniowate, st. 1, nr rej.: 1746/A z 5.03.1976 Budynek mieszkalno-gospodarczy nr 44, 1858, (przeniesiony z Lednicy), nr rej.: 2141/A z 3.12.1987
Obecna funkcja	Rezerwat Archeologiczny Gród Grzybowo, Oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego
Prace planowane	Zabezpieczenie obiektu przed osuwaniem ziemi. Pielęgnacja zieleni.
Stan zachowania	dobry

11. JARACZ - ZESPÓŁ OSADY MŁYŃSKIEJ

adres	Jaracz-Młyn, 64-610 Rogoźno
Rejestr zabytków	Zespół osady młyńskiej, nr rej.: A-752 z 30.12.1993: - młyn, 1880, 1926 ; dom młynarza, 3 ćw. XIX ; stajnia, 1880 Wiatrak koźlak (z Czacza), 1842, nr rej.: 1076/A z 28.03.1988 i 1112/A z 27.05.1988
Obecna funkcja	Muzeum Młynarstwa i Wodnych Urzędzeń Przemysłu Wiejskiego, Oddział Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 8.
Prace wykonane	2010 – wiatrak przeniesienie z Czacza, montaż i restauracja, zabezpieczenie, 2011-12 dom młynarza – wymiana pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych, likwidacja kotłowni głównej, wykonano ciepłok z kotłowni gazowej centralnej wraz z remontem instalacji CO., w młynie, domu młynarza, stajni -założono sygnalizację pożaru, włamania i napadu
Prace planowane	dom młynarza – naprawa schodów zewnętrznych i zadaszenia nad nimi, stajnia – remont pokrycia dachu, rynien i rur spustowych, spękanych ścian zewnętrznych
Stan zachowania	Wiatrak – bardzo dobry; młyn i dom młynarza –dobry, stajnia - dostateczny

12. KALISZ - TEATR

adres	Pl. Bogusławskiego 1, 62-800 Kalisz
Rejestr zabytków	Teatr, 1920-36, nr rej.: 424/A z 15.11.1979
Obecna funkcja	Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego
Prace wykonane	2007-2011 przeprowadzono kompleksowy remont Sceny Kameralnej, renowację widowni, garderób oraz foyer w budynku głównym, a także remont Domu Aktora oraz skweru na zapleczu teatru. Modernizacja Dużej Sceny i zaplecza technicznego. Nowa Duża Scena

	zyskała nową kurtynę. Powierzchnię sceny zwiększono o ponad metr, poprawiono parametry akustyczne i widoczność. Obok sceny utworzono tzw. kieszeń przysceniczną - miejsce na elementy scenografii spektakli.
Prace planowane	-
Stan zachowania	dobry

13. KALISZ - BUDYNEK KORPUSU KADETÓW W ZESPOLE KLASZTORNYM JEZUITÓW

adres	ul. Kolegialna 4 / Łazienna 4, 62-800 Kalisz
Rejestr zabytków	zabudowania korpusu kadetów, nr rej.: 70/A z 22.02.1965.; w zespole jezuitów
Obecna funkcja	Centrum Rysunku i Grafiki im. T. Kulisiewicza , Oddział Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego nr RIK 4.
Prace wykonane	2009 – ze środków MKiDN i Samorządu Województwa zakupiono i zamontowano nowoczesny system oświetleniowy oraz system ekspozycyjnego zawieszenia
Prace planowane	2015 - restauracja i malowanie zabytkowych wnętrz z odgrzybieniem wewnętrznych ścian; 2016 – zmiana systemu grzewczego
Stan zachowania	dobry
UWAGI	Centrum Rysunku, w którym odtworzono warszawską pracownię plastyczną T. Kulisiewicza, i sale wystawowe, zajmują pomieszczenia (358,45 m ²) na parterze dawnego kolegium jezuickiego, budynkiem administruje Wielkopolski Urząd Wojewódzki.

14. KALISZ - SALA MUSZTRY KORPUSU KADETÓW, CERKIEW, KASYNO GARNIZONOWE

adres	ul. Łazienna 6, 62-800 Kalisz
Rejestr zabytków	sala musztry, przy korpusie kadetów, 1825; nr rej.: 70/A z 22.02.1965 - w skład działki wchodzi fragment zachowanych do wys. ok. 1 m murów miejskich (pozostałości), poł. XIV, nr rej.: 42/A z 18.01.1965 Obiekt znajduje się na terenie wpisanym jako założenie urbanistyczne, nr rej.: kl.IV-73/14/56 z 28.02.1956 i kl.IV-83/2/57 z 18.02.1957
Obecna funkcja	Centrum Kultury i Sztuki w Kaliszu
Prace wykonane	2008 – wymiana okien, wymiana instalacji CO; 2011 - modernizacja wejścia do budynku, remont chodnika i schodów do budynku, etap I
Prace planowane	2015 – remont tarasu przed budynkiem, 2016 – malowanie elewacji
Stan zachowania	dobry

15. KALISZ - BUDYNEK „KASY GUBERNIALNEJ”

adres	ul. Kościuszki 12, 62-800 Kalisz
Rejestr zabytków	budynek „Kasy Gubernialnej”, 1909, po 1920, nr rej.: 682/A z 6.07.1993
Obecna funkcja	Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej w Kaliszu , Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego nr RIK 4.
Prace wykonane	2009-10 – modernizacja strefy wejściowej hollu i sali wystawowej na I p., wymieniono instalację elektryczną i oświetlającą ekspozycję, zainstalowano system wentylacyjny i klimatyzację, system sygnalizacji ppoż., zmodernizowano system antywłamaniowy, wybudowano szyb windy i założono windę towarowo-osobową przystosowaną dla osób niepełnosprawnych
Prace planowane	2013-16 termomodernizacja instalacji grzewczej (wymiana grzejników, budowa nowej kotłowni, ocieplenie ścian zewnętrznych budynku i stropodachu), wymiana drewnianych okien skrzynkowych w starej części na drewniane, w nowej na profilowane aluminiowe; 2014 – malowanie i restauracja stałej wystawy archeologicznej oraz ciągów komunikacyjnych; 2015 - konserwacja i odnowienie elewacji zewnętrznej wraz z obróbkami blacharskimi, wymiana rynien i rur spustowych, adaptacja pomieszczeń dla celów wystawienniczych, 2016 - adaptacja i modernizacja pomieszczeń na II kondygnacji na wystawę „Z przeszłości Kalisza XII-XX wiek”

UWAGI	Kwota 61.500 została przyznana Uchwałą Nr XXXIV/674/13 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z dn. 27 maja 2013 na zadanie inwestycyjne jednoroczne „Kompleksowa termomodernizacja oraz instalacja odnawialnych źródeł energii w budynku Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej”. Na w/w prace 29.05.2013 został złożony wniosek do NFOŚiGW o dofinansowanie.
-------	---

16. KALISZ -ZAWODZIE - GRODZISKO WCZESNOŚREDNIOWIECZNE

adres	ul. Bolesława Pobożnego, 62-800 Kalisz
Rejestr zabytków	GRODZISKO wczesnośredniowieczne, nr rej. 701/A z 12.10.1995 CHAŁUPA, drewn., 1 poł. XIX, (przeniesiona z ul. Bolesława Pobożnego 28, zrekonstruowana z powiększeniem), nr rej.: 136/A z 11.07.1968, ob. pawilon ekspozycyjny etnograficzny
Obecna funkcja	„Kaliski Gród Piastów” Rezerwat Archeologiczny, oddział Muzeum Okręgowo Ziemi Kaliskiej w Kaliszu
Prace wykonane	2007-08 - zrekonstruowano budynek bramny (mieści się w nim ekspozycja ukazująca dzieje miasta do poł. XIII w. oraz wyniki prac archeologicznych), z mostem, wieżą, palisadę i częstokół, wzniesiono 7 drewnianych chałup, wykonano 3 łodzie dębaki. Do wysokości 1 m zrekonstruowano fundamenty i wykonano z piaskowca przyziemie romańskiej kolegiaty, we wnętrzu której zaznaczono zarys pierwszego, drewnianego kościoła grodowego. Zmieniający się zasięg grodu ukazano poprzez zróżnicowane kolorystycznie i gatunkowo nasadzenia krzewów, które są kontynuacją istniejącego oryginalnego wału obronnego. Odtworzono grób kurhanowy z czasów plemiennych, wykonano z piaskowca 2 makiety: całego grodu i kolegiaty.
Prace planowane	2014 i 2016 - niezbędna jest konserwacja i impregnacja ogrodzenia drewnianego; 7 chat, mostu, bramy wejściowej, wieży wraz z palisadą i ostrokołem; uzupełnienie nasadzeń krzewów wieloletnich, które wymarły
UWAGI	Projekt „Gród Kaliski – odbudowa i promocja spuścizny dziedzictwa kulturowego Europy” był współfinansowany z EFRR w ramach ZPORR

17. KONIN-GOSŁAWICE - ZAMEK BISKUPI

adres	ul. Muzealna 6, 62-505 Konin-Gosławice
Rejestr zabytków	zamek, XIV, nr rej.: 35/405 z 11.11.1953
Obecna funkcja	Muzeum Okręgowo w Koninie, Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego nr RIK 5.
Prace wykonane	2008-13 – remont: nawierzchni międzymurza, drenaż, odprowadzenie wód opadowych poza mury, remont i konserwacja gotyckich murów obronnych, prace ratunkowe przy bastcjach, budowa wyjścia awaryjnego z piwnic, przebudowa nawierzchni dziedzińca i mostu nad międzymurzem, naprawa i malowanie elewacji, budowa ostrogi w murze wschodnim, modernizacja instalacji ppoż., remont większości sal wystawienniczych, remont tzw. starej kotłowni
Prace planowane	Remont : instalacji ciepłej (z automatycznym sterowaniem w poszczególnych salach), sieci elektrycznej (w szczególności wymiana przewodów aluminiowych), poddaszy (brak ocieplenia), naprawa dachu i kominów, rekonstrukcja głównego wejścia do zamku
Stan zachowania	dobry

18. KONIN -GOSŁAWICE - SPICHLERZ

adres	ul. Muzealna 6, 62-505 Konin-Gosławice
Rejestr zabytków	spichrz, 1838, 1945, nr rej.: 964 z 5.03.1970
Obecna funkcja	Muzeum Okręgowo w Koninie, Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego nr RIK 5
Prace wykonane	W grudniu 2009 r. zakończono 15-letni remont i adaptację spichlerza
Prace planowane	Niezbędna modernizacja głównych schodów; wykonanie systemu automatycznego ste-

	rowania ciepłem w poszczególnych salach, drobne naprawy tynków zewnętrznych
Stan zachowania	dobry
UWAGI	Obok znajduje się założony w latach 1987-94 mini skansen etnograficzny (dwa wiatraki, chałupa, stodoła), dwór, koniec XVIII w. (przeniesiony i zrekonstruowany w 1990) – przeznaczony na cele mieszkalne i ekspozycję wewnątrz; obora, ok. 1840, ob. magazyny muzealne, budynki podworskie (na starych fundamentach) wybudowane w 1982 (ob. pracownie, gabinety, administracja)

19. KOŚCIAN – ZESPÓŁ SZPITALA DLA NERWOWO CHORYCH

adres	Plac Paderewskiego 1A, ul. Kościuszki 10, 64-000 Kościan
Rejestr zabytków	Kaplica p.w. NMP Anielskiej (dawne prezbiterium kościoła), nr rej.: 522 z 18.02.1953 ; Zespół szpitala dla nerwowo chorych, XV, XIX-XX, nr rej.: 1313/A z 3.06.1992: - dawny kościół bernardynów, ob. budynek szpitalny; pawilony szpitalne nr 1, 2, 9, 11, 12, 13, 14a, 15, 15a, 26 ; - park
Obecna funkcja	Wojewódzki Szpital Neuropsychiatryczny w Kościanie
Prace wykonane	2008 – przebudowa izby przyjęć, modernizacja apteki, modernizacja dachu na PZP i Oddziału Dziennego Uzależnień; 2009 – modernizacja apteki, etap II, wymiana pokrycia dachowego budynku dyrekcji, adaptacja strychu w oddziale dziennym, przebudowa budynku starej przychodni na ośrodek informacyjno-edukacyjny, 2010 – przebudowa ze zmianą użytkowania byłej izby przyjęć, modernizacja willi II, modernizacja Harmonii; 2011 – wykonanie systemu oddymiania willi IV i willi I, wykonanie izolacji w budynku Harmonii, rozpoczęcie prac modernizacyjnych na dawnym oddziale Pinela, drenaż i założenie izolacji przeciwwilgociowej w willi III, 2012 – zmiana użytkowania byłej kuchni na audytorium, modernizacja willi Mazurkiewicza, wykonanie boiska dla pacjentów, konserwacja elewacji budynku oddziału psychiatrycznego dziennego i wymiana pokrycia dachowego, wykonanie elewacji w budynku mieszkalnym, zmiana systemu ogrzewania z węglowego na olejowy
Prace planowane	2013 – kontynuacja prac przy oddziale Pinela, boisku, willi Mazurkiewicza, audytorium
Stan zachowania	dobry

20. KOWANÓWKO - ZESPÓŁ SZPITALNY

adres	ul. Sanatoryjna 34, 64-600 Kowanówko
Rejestr zabytków	zespół szpitalny, 1901-1926, nr rej.: 2297/A z 24.02.1994: budynek administracyjno-gospodarczy, pawilon I; pawilon II; pawilon III; budynek gospodarczy; willa lekarza; przytułek; domy mieszkalne 1 i 2; 3 leżakownie; park, nr rej.: 1957/A z 28.10.1984
Obecna funkcja	Szpital Rehabilitacyjno-Kardiologiczny w Kowanówku
Prace wykonane	Budynki po pracach remontowo-konserwatorskich
Prace planowane	Remont elewacji na budynku administracyjno-leczniczym; prac remontowych wymagają dwie leżakownie, opuszczony jest też budynek dawnej kostnicy
Stan zachowania	Budynki: A-kardiologia, B – Rehabilitacja Kardiologiczna, C- Kardiologia, D – Pracownia Kardiologii Inwazyjnej, E – Rehabilitacja Kardiologiczna, F – kotłownia, oraz budynek administracyjno-leczniczy – stan dobry

21. KOWANÓWKO- MIŁOWODY - PARK SANATORYJNY

adres	64-600 Kowanówko-Miłowody, gm. Oborniki, pow. obornicki
Rejestr zabytków	Park sanatoryjny „Miłowody”, XIX-XX, nr rej.: 1964/A z 16.11.1984 i z 11.07.2003
Obecna funkcja	Park naturalistyczny, 60. XIX w., oddzielony od parku dworskiego w 1927; przy dawnym Zespole Szpitala dla Umysłowo Chorych, potem Sanatorium Kolejowym, później Szpital Rehabilitacyjno-Kardiologiczny w Kowanówku: budynek szpitala, mur., ok. 1854, przebud. l. 20. i 50. XX; brama, mur., k. XIX – obiekty w ewidencji konserwatorskiej, nieużytkowane od kilku lat;
Stan zachowania	Dostateczny, obiekt monitorowany, zieleń pielęgnowana

22. KOWNATY-MRÓWKI - GRODZISKO ŚREDNIOWIECZNE

adres	62-550 Mrówki, gm. Wilczyn, pow. koniński
Rejestr zabytków	GRODZISKO STOŻKOWATE, poł. XIII w., wpisane do rejestru obiektów archeologicznych: Kownaty, st. 1, nr rej. <i>Aa-2/92 z 5.07.1992</i>
Obecna funkcja	Gródek stożkowy w Mrówkach skansen Archeologiczny , Oddział Muzeum Okręgowego w Koninie, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego nr RIK 5
Prace wykonane	2008-2012 - doprowadzono wodę i energię elektryczną, urządzono parking i wyremontowano drogę dojazdową, wybudowano toalety. Urządzono ścieżkę edukacyjną historyczno-przyrodniczą. Wyremontowano częstokół, budynek przybramny, wieżę, budynek mieszkalny i fosę, zmodernizowano otoczenie.
Prace planowane	Należy kontynuować remont częstokołu i palisady wewnętrznej. Prace niekonieczne, ale pożądane – budowa pomostów na zarastającej partii jeziora jako fragmentu ścieżki dydaktycznej
Stan zachowania	dobry

23. KROTOSZYN - ZESPÓŁ PAŁACOWY

adres	Park Wojska Polskiego 1, 63-700 Krotoszyn
Rejestr zabytków	zespół pałacowy: - pałac, 1692, pocz. XIX, nr rej.: <i>297/A z 17.10.1968</i> - park, ob. miejski im. Wojska Polskiego, XIX, nr rej.: <i>631/A z 6.12.1991</i>
Obecna funkcja	filia Publicznej Biblioteki Pedagogicznej Książnica Pedagogiczna im. Alfonsa Parczewskiego w Kaliszu
Prace wykonane	PSM zapłaciło za wykonanie dokumentacji architektoniczno-konserwatorskiej 2012 - Województwo Wielkopolskie poniosło koszty wykonania przyłącza ciepłego i węzła do budynku
Prace planowane	Państwowa Szkoła Muzyczna (PSM) zobowiązała się do: 1) wykonania I etapu dokumentacji projektowej (konceptja programowo-przestrzenna adaptacji pałacu na potrzeby PSM i PBP; 2) remontu więźby dachowej z elementami przebudowy umożliwiającymi przyszłą adaptację poddaszy
Stan zachowania	Wymagany remont generalny pałacu rozłożony na etapy
UWAGI	96,86% należy do Skarbu Państwa, reprezentowanego przez Starostę Krotoszyńskiego, obiekt jest w trwałym zarządzie Państwowej Szkoły Muzycznej I Stopnia (PSM) w Krotoszynie; 6,14% należy do Województwa Wielkopolskiego, w trwałym zarządzie Publicznej Biblioteki w Kaliszu (PBP)

24. ŁĄDŃWARTĄ - ZESPÓŁ DWORSKI

adres	Łąd 39, 62-406 Łądek
Rejestr zabytków	zespół dworski, poł. XIX, nr rej.: <i>410/152 z 27.09.1988</i> : dwór; park
Obecna funkcja	Ośrodek Edukacji Przyrodniczej Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego
Prace wykonane	Dwór - budynek po kompleksowych pracach konserwatorsko-remontowych adaptowano do funkcji wystawienniczych i konferencyjnych; założono ekologiczne ogrzewanie, 2010-12 trzykrotnie usuwano drzewa w parku
Prace planowane	2013 pałac - zalecenie WKZ - remont tarasu widokowego; w przyszłości malowanie wnętrza; park - zalecenie WKZ - wykonanie inwentaryzacji dendrologicznej, opracowanie projektu rewaloryzacji, usunięcie i uporządkowanie nadmiernego rozrostu krzewów, wprowadzenie nowych nasadzeń, wykonanie alejek parkowych i parkingów
Stan zachowania	dobry
UWAGI	Na terenie parku od 2005 r. odbywa się „Festiwal Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie” przy częściowo zrekonstruowanym średniowiecznym grodzie.

25. LESZNO - BUDYNEK DAWNEJ STRZELNICY BRACTWA KURKOWEGO

adres	ul. Narutowicza 69, 64-100 Leszno
Rejestr zabytków	budynek dawnej Strzelnicy Bractwa Kurkowego, 2 poł. XIX, nr rej.: 1471/A z 27.12.1993
Obecna funkcja	Centrum Kultury i Sztuki w Lesznie Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 10
Prace wykonane	2008-2011 - remont i adaptacja budynku dla potrzeb organizowania spektakli, koncertów i seansów kinowych (zlikwidowano centralną klatkę schodową na rzecz 2 nowych usytuowanych w szczytach budynku, w dawnym hallu przesunięto kolumny, w miejsce tarasu dobudowano prowizoryczną scenę, wybudowano foyer w części dawnego hallu, modernizacja sanitariatów; 2012 - dobudowa sceny od strony parku, przebudowa amfiteatralna widowni na 150 miejsc, zainstalowano wentylację, odnowiono elewacje od frontu
Prace planowane	Odnowienie pozostałych elewacji budynku (m.in. osłonięcie ściany zewnętrznej sceny od strony parku szklanymi płycinami), zagospodarować teren prowizorycznego parkingu, ogrodzenie terenu
Stan zachowania	dobry

26. LESZNO - DOM MIESZKALNY

adres	pl. Jana Metziga 16, 64-100 Leszno
Rejestr zabytków	dom, 1888 nr rej.: 504/Wlkp/A z 9.02.1998
Obecna funkcja	Muzeum Okręgowe w Lesznie Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 6.
Prace wykonane	2008 – montaż telewizji dozorowej CCRV; 2009 – montaż systemu włamania i napadu
Prace planowane	2013 – wymiana wykładzin w pomieszczeniach technicznych, 2014 – ocena stanu technicznego stropów w salach ekspozycyjnych I i II piętra; 2015 - termomodernizacja budynku, wymiana rynien i rur spustowych, wzmocnienie stropów w salach ekspozycyjnych; 2016 – malowanie elewacji i naprawa schodów drewnianych w części administracyjnej, częściowa wymiana stolarki drzwiowej wewnętrznej
Stan zachowania	dobry
UWAGI	Postanowienie Wielkopolskiego Komendanta Państwowej Straży Pożarnej nr 40/2012 z dnia 23.03.2012 nakazuje wykonanie, po uzgodnieniu z WKZ: modernizacji wejścia do piwnicy, obudowy drewnianej klatki schodowej

27. LESZNO - BUDYNEK DAWNEJ PASTORÓWKI

adres	pl. Jana Metziga 17, 64-100 Leszno
Rejestr zabytków	pastorówka, 1 poł. XVIII, nr rej.: 503/Wlkp/A z 5.02.1965
Obecna funkcja	Muzeum Okręgowe w Lesznie Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 6.
Prace wykonane	2008 – montaż telewizji dozorowej CCRV, utwardzenie powierzchni podwórza kostką brukową, przebudowa ogrodzenia zapleczka Muzeum; 2009 – montaż systemu włamania i napadu; 2011 – założenie nowych drzwi wejściowych od podwórza
Prace planowane	2013 – wymiana wykładzin w bibliotece naukowej
Stan zachowania	dobry
UWAGI	Postanowienie Wielkopolskiego Komendanta Państwowej Straży Pożarnej nr 40/2012 z dnia 23.03.2012 nakazuje wykonanie, po uzgodnieniu z WKZ: oddzielenie ppoż. sali etnograficznej od poddasza, wymianę drzwi w sali etnograficznej, zmianę zabezpieczenia ppoż. strychu budynek jest własnością gminy ewangelickiej w Poznaniu, od której dzierżawi go Samorząd Województwa. Gmina poznańska chce przekazać go gminie leszczyńskiej

28. LESZNO - BUDYNEK DAWNEJ SYNAGOGI

adres	ul. Narutowicza 31, 64-100 Leszno
Rejestr zabytków	synagoga, k. XVIII, 1904, nr rej.: 1197/A z 11.05.1991
Obecna funkcja	Galeria Sztuki Muzeum Okręgowego w Lesznie Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 6.
Prace wykonane	2009 - wentylacja sali głównej; 2010 – malowanie sali głównej i montaż pieca CO
Prace planowane	2013 – wymiana rynien, rur spustowych i opierzeń, zabezpieczenie przeciw ptakom; 2014 – malowanie stolarki drzwiowej zewnętrznej (7 szt.), naprawa podestów zewnętrznych od strony wschodniej; 2015 – rozbudowa instalacji wentylacyjno-nawiewowej w sali głównej; 2016 – malowanie elewacji
Stan zachowania	dobry

29. LEWKÓW - ZESPÓŁ PAŁACOWY

adres	ul. Kwiatkowska 6c, 63-410 Lewków
Rejestr zabytków	Zespół pałacowy, nr rej. 562/A/Wlkp z 20.07.1951: - pałac, 1788-91, nr rej.: 1-4/4/51 z 20.07.1951 - 2 oficyny, 1790, nr rej.: 79/A z 15.06.1965 - park (5,31 ha), k. XVIII, nr rej.: 79/A z 15.06.1965 - 2 budynki gospodarcze, XIX, nr rej.: 153/A z 16.07.1968
Obecna funkcja	Muzeum Wnętrz Pałacowych, Oddział Terenowy Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu (Zespół Pałacowo-Parkowy w Lewkowie), Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 4.
Prace wykonane	2008-12 – zainstalowano system ppoż., zmodernizowano system sygnalizacji włamania i napadu, przywrócono pierwotny stan polichromii w miejscach montażu (współfinansowane ze środków MKiDN); 2012 – wykonano tylko częściową konserwację więźby dachowej (zabezpieczenie przed drewnojadami, grzybami i ogniem). Zgodnie z zaleceniem WKZ z dn. 29.02.2012 zlecono w maju 2013 oprac. ekspertyzy konserwatorsko-mykologicznej stanu zachowania kondygnacji piwnic i partii przyziemia pałacu w celu ustalenia przyczyn zawilgocenia i zakresu zniszczeń oraz ich wpływu na stan zewnętrznych schodów. W 2004 – wykonano projekty techniczne na prace konserwatorsko-modernizacyjne w Zespole Pałacowo-Parkowym, Muzeum posiada niezbędne decyzje konserwatorskie i prawomocne pozwolenia na budowę, jednak tracą ważność, jeżeli prace nie będą kontynuowane!.
Prace planowane	2014 – p a ł a c - prace konserwatorskie przyziemia (osuszenie ścian), modernizacja schodów ogrodowych i frontowych; 2015 – p a ł a c - prace ogólnobudowlane (wymiana stolarki okiennej, odnowienie elewacji, wymiana instalacji elektrycznej i in.); o f i c y n a w s c h o d n i a - wykonanie modernizacji i remontu na cele konferencyjno-hotelowe (prace ogólnobudowlane i in.); p a r k - wykonanie ogrodzenia, wytyczenie alejek, założenie oświetlenia, wykonanie małej architektury, 2016 – l o d o w n i a i w o z o w n i a - remont i adaptacja dla celów ekspozycyjnych (prace ogólnobudowlane i in.); p a r k - oczyszczenie stawu, konserwacja i nowe nasadzenia zieleni
Stan zachowania	Niezadowolający. Niezbędne są dalsze kompleksowe prace konserwatorsko-modernizacyjne. Muzeum złoży wniosek o współfinansowanie zadania ze środków Norweskiego Mechanizmu Finansowego (program – ochrona dziedzictwa kulturowego)
UWAGI	<u>Oficyna wschodnią</u> i dawna <u>wozownia</u> są własnością Skarbu Państwa, w zarządzie Agencji Nieruchomości Rolnych w Poznaniu, od której Muzeum dzierżawi te obiekty Przygotowane w 2004 r. w/w projekty nie obejmują zagospodarowania <u>oficyny zachodniej</u> , która została przekazana Muzeum przez Gminę Ostrów Wlkp. dopiero w grudniu 2012 r. Wewnętrzna <u>droga dojazdowa</u> została przekazana przez Gminę niedawno, konieczna jest naprawa chodników i nawierzchni jezdni, musi być też wykonany projekt.

30. LUDWIKOWO - ZESPÓŁ SANATORYJNY

adres	Ludwikowo, 62-050 Mosina
Rejestr zabytków	Zespół Uzdrawiska, ob. Sanatorium Chorób Płuc i Gruźlicy „Staszycówka” : - budynek główny – pawilon I, mur., ok. 1889-1902, nr rej.: 1845/A z 25.03.1981 - weranda wschodnia, ok. 1899, drewn., nr rej.: 1845/A z 25.03.1981 - weranda północna, ok. 1910, drewn., nr rej.: 1845/A z 25.03.1981 - pawilon II, 1929-30, nr rej.: 108/Włkp/A z 3.09.2002 - willa dyrektora (ob. budynek administracyjny), mur., 1929, nr rej.: 107/Włkp./A z 3.09.2002
Obecna funkcja	Centrum Pulmonologii i Torakochirurgii w Poznaniu
Prace wykonane	2007 – p a w i l o n I, zakończono remont elewacji, wymianę elementów drewnianych (balkonów); 2009 – wymiana okien, naprawa drzwi zewnętrznych. 2013 – trwają prace związane z naprawą więźby dachowej i wymianą pokrycia dachu, remont klatek schodowych; 2007 werandy - le ż a k o w n i e – gruntowna odbudowa; 2009 p a w i l o n c h o r o c h II – wymiana okien, naprawa drzwi zewnętrznych; 2009 w i l l a d y r e k t o r a - wymiana okien, naprawa drzwi zewnętrznych
Prace planowane	P a w i l o n I – malowanie elewacji, p a w i l o n II – naprawa więźby dachowej i pokrycia dachu, docieplenie dachu, izolacja piwnic, malowanie elewacji, całkowita wymiana instalacji, willa d y r e k t o r a – niezbędna naprawa więźby dachowej, docieplenie dachu, malowanie elewacji, wymiana wszystkich instalacji
Stan zachowania	dobry i średni

31. NOWY TOMYŚL - DOM

adres	ul. Topolowa 10, 64-300 Nowy Tomyśl
Rejestr zabytków	dom, ul. Wojska Polskiego 16, szach., k. XVIII, nr rej.: 938/A z 25.02.1970 (przeniesiony z ul. Olchowej 10)
Obecna funkcja	Muzeum Wikliniarstwa Chmielarstwa w Nowym Tomyślu , Oddział Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 8.
Prace wykonane	Montaż kotłowni gazowej i instalacji co., konserwacja drewnianych elementów elewacji
Prace planowane	Bieżące naprawy
Stan zachowania	dobry

32. OSIECZNA - ZESPÓŁ ZAMKOWY

adres	ul. Zamkowa 2, 64-113 Osieczna
Rejestr zabytków	zespół zamkowy - zamek, 1530, pocz. XVII, 1890, nr rej.: 1497/A z 27.03.1974 - park, pocz. XIX, nr rej.: 1165/A z 2.03.1990
Obecna funkcja	Szpital Rehabilitacyjno-Lecznicy dla Dzieci i Młodzieży w Osiecznej
Stan zachowania	dobry

33. OSIEK N/NOTECIĄ - MUZEUM KULTURY LUDOWEJ

adres	ul. Dworcowa 10, 89-033 Osiek nad Notecią
Rejestr zabytków	Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej, nr rej.: 138/C z 15.03.1973 Obiekty budownictwa ludowego wpisane do inwentarza muzealnego
Obecna funkcja	Muzeum Kultury Ludowej w Osieku n/ Notecią , Oddział Muzeum Okręgowego im. St. Staszica w Pile, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 7.
Prace wykonane	2001 - oddany do użytku tartak; 2003 - oddana do użytku obora z Bąkowa; 2006 - oddana do użytku wozownia z Marylina; 2007 - oddany do użytku kościół ewangelicki, ob. rzym.-

	kat. fil. p.w. Matki Boskiej Szkaplerznej z Lasek Wałeckich, szach. 2 poł. XVII, (nr rej.: A-537 z 28.08.1961) i spichlerzyk z Marylina; 2008 - oddana do użytku chałupa z Boruszyna, 2009 - oddana do użytku chałupa z Kruszki i stodoła z Budy, remont chałupy z Kościerzyn Wielkich, 2011 – remont wiatraka z Gromadna
Prace planowane	2013/14 – wiatrak z Żelic (naprawa skrzydeł, schodów wewnętrznych i zewnętrznych, elewacji, konserwacja drewna na zewnątrz i wewnątrz); 2014 - chałupa z Głubczyn (naprawa polepy w izbach, malowanie wnętrza); stodoła z Dźwierszna Wielkiego (naprawa tynków zewnętrznych i wewnętrznych); chałupa z Czajcza (naprawa pokrycia dachowego); 2014/15 –zagroda z Dźwierszna Wielkiego (naprawa tynków wewnętrznych stropu, stolarki drzwiowej i okiennej, strzechy trzcinowej nad budynkiem inwentarskim, konserwacji ścian), wiatrak z Chojna (naprawa śmigieł, schodów zewnętrznych i wewnętrznych, elewacji, konserwacja drewna wewnątrz i na zewnątrz); 2015 – chałupa z Marylina (naprawa strzechy; stodoła z Czajcza (naprawa pokrycia dachowego); 2015/16 – chałupa z Dzierżążna Wielkiego (naprawa strzechy trzcinowej); 2016 –stodoła z Marylina (naprawa strzechy)
Stan zachowania	19 obiektów dobry; 10 wymaga prac remontowych
UWAGI	2 pawilony prezentujące najciekawsze znaleziska archeologiczne wydobyte w czasie prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 1967-1976. Obecnie jest 29 dużych obiektów budownictwa ludowego z Krajny i przykłady tzw. małej architektury, docelowo ma być 35 obiektów

34. OSTRÓW LEDNICKI - RUINY PALATIUM I KAPLICY

adres	62-261 Lednogóra, gm. Łubowo, pow. gnieźnieński
Rejestr zabytków	RUINY PALATIUM I KAPLICY, nr rej.: 2404/A z 12.03.1930 WYSPA „OSTRÓW LEDNICKI; nr rej.: KI-IV 73/78/57 z 26.03.1957, poz. 41
Obecna funkcja	Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 1.
Prace wykonane	2007-12 konserwacja relikwii budowli pałacowo-sakralnej (z dotacji MKiDN 2009 i 2010) - wymiana zadaszania na nową konstrukcję, 2009 etap I ściany zewnętrzne – powstrzymanie postępującej destrukcji murów poprzez dezynsekcję, wzmocnienie, podklejenie oryginalnych zapraw, usunięcie zapraw wtórnych i zabezpieczenie osypujących się zapraw w murach; 2010 - etap II zabezpieczenie i konserwacja ścian wewnętrznych, prace jw.; 2011 - etap III nie został zrealizowany z powodu braku dotacji MKiDN
Prace planowane	Do 2015 r. p a l a t i u m – należy wykonać etap III: wymienić zaprawę na koronie murów palatium, wykonać konserwację wnętrza kaplicy pałacowej łącznie z „basenami chrzcielnymi” i aneksem; wykonać odlewy silikonowe basenów chrzcielnych dla ekspozycji w obrębie kaplicy, celem uniknięcia destrukcji oryginałów, przeprowadzić konserwację glików i posadzki, uzupełnienie ubytków, K o ś c i ó ł g r o d o w y - konserwację murów kościoła i grobowców. O b i e k t y g r o d o w e 1) rekonstrukcja przyczółka mostu poznańskiego w obrębie wyspy, 2) zabezpieczenie i rekonstrukcja falochronu zabezpieczającego od zachodu umocnienia brzegu wyspy, 3) zabezpieczenie i rekonstrukcja przyczółku mostu gnieźnieńskiego na Małym Skansenie
Stan zachowania	palatium, baptysterium i kaplicy grodowej dobry, wały utrzymane prawidłowo.
UWAGI	Właścicielem jest Skarb Państwa, Muzeum Pierwszych Piastów jest użytkownikiem terenu Muzeum wykorzystuje dla ekspozycji obiektów archeologicznych m.in. XIX wieczne budynki z dawnego folwarku w Dziekanowicach, oraz wzniesioną na terenie tzw. Małego Skansenu, w latach 80. XX w. kopię kościoła joannitów z Poznania. Tu eksponuje się też kilka obiektów etnograficznych. w 2006 r. został wpisany do rejestru zabytków Obszar krajobrazu kulturowego - otoczenie wyspy Ostrów Lednicki , nr rej.: 18/Wlkp/C z 10.11.2006.

35. DOM MIESZKALNY W PIŁE

adres	ul. Browarna 7, 64-920 Piła
-------	-----------------------------

Rejestr zabytków	dom, ul. Browarna 7, 1875, nr rej.: A-751 z 29.12.1993
Obecna funkcja	Muzeum Okręgowe im. St. Staszica w Pile Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 7
Prace wykonane	2009 –roboty remontowo-budowlane w celu usunięcia zawilgocenia w piwnicy i ciągu komunikacyjnym klatki schodowej prowadzącej do piwnicy, wymiana zadaszenia nad doświetleniem pomieszczeń piwnic; malowanie ciągów komunikacyjnych; 2011 – wymiana obróbek blacharskich, malowanie stolarki okiennej, remont elewacji budynku
Prace planowane	-
Stan zachowania	dobry

36. POZNAŃ - KANTOR FABRYKI HIPOLITA CEGIELSKIEGO

adres	ul. Strzelecka 33, 61-866 Poznań
Rejestr zabytków	kantor fabryki Cegielskiego, 1869-70, nr rej.: 243 z 13.12.1982
Obecna funkcja	Wielkopolskie Centrum Onkologii
Prace wykonane	2006 – gruntowna rewitalizacja i adaptowanie dla potrzeb administracji WCO
Prace planowane	2016 przewidziane malowanie pomieszczeń
Stan zachowania	bardzo dobry. Za rewitalizację tego obiektu w ogólnopolskim konkursie "Modernizacja roku 2006" Wielkopolskie Centrum Onkologii otrzymało od Generalnego Konserwatora Zabytków dyplom laureata w kategorii obiekty zabytkowe.

37. POZNAŃ - TEATR MIEJSKI (opera)

adres	ul. Fredry 9, 61-701 Poznań
Rejestr zabytków	Teatr Wielki – Opera, 1910, nr rej.: A-21 z 16.04.1966 „Ring” poznański z parkami, ul. Kościuszki - Krakowska - al. Niepodległości, 1903-1910, nr rej.: 274 z 3.01.1985
Obecna funkcja	Teatr Wielki im. Stanisława Moniuszki w Poznaniu Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 13.
Prace wykonane	2008 przeprowadzono remont kapitalny gmachu teatru: wymiana parkietów w foyer I p., remont łoży głównej, wymiana luster bocznych w foyer wraz ze złoceniem ram, remont kapitalny łazienek i natrysków dla solistów i w pracowników artystycznych, zamontowano nowe podłogi i nowe zapadnie, remont kasy głównej, pokrycia dachu, urządzeń dźwigowych, zainstalowanie głównego czujnika ppoż., naprawa monitoringu, kanałów wentylacyjnych; 2009 – modernizacja garderób artystycznych, wykonanie nowych instalacji elektrycznych, remont drzwi wahadłowych do kasy, podscenium, pomieszczeń magazynowych w zapleczu technicznym; 2010 - zaimpregnowanie substancją ppoż więźby dachowej, modernizacja wentylacji; przebudowa parkingu i drogi pożarowej, wind osobowych, „Palarni” na salę kameralną im. W. Drabowicza, adaptacja gabinetu lekarskiego na bibliotekę muzyczną; 2011 – nowy system nagłaśniania widowni, modernizacja rampy załadunkowej, wykonanie systemu ostrzegania ppoż., modernizacja widowni, orkiestronu, kabin operatorów i projekcyjnej, modernizacja hollu kasowego, uszczelnienie i konserwacja Pegaza, malowanie klatek schodowych widowni, usunięcie nieszczelności świetlika. 2007-13 wykonano: prace malarskie i sztukatorskie powierzchni ścian i płaskorzeźb malatury i złoczeń, renowację elementów kamiennych, wymianę boazerii drewnianej ścian w części parterowej widowni, renowację żyrandola, kinkietów i oświetlenia ewakuacyjnego widowni, modernizację oświetlenia scenicznego w łożach bocznych, renowację parkietów, renowację i konserwację foteli widowni i balustrad – wszystkie prace prowadzono pod nadzorem MKZ
Prace planowane	Modernizacja windy prospektowej sceny, urządzeń technicznych sceny i zaplecza, 4 zapadni scenicznych i wymiana drewnianych podłóg sceny, projekt przebudowy rozdzielni, wymiany instalacji elektrycznych
Stan zachowania	bardzo dobry
UWAGI	Prace dofinansowano z Wielkopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2007-2013

38. POZNAŃ – KAMIENICA

adres	ul. Świątosławska 6, 61-840 Poznań
Rejestr zabytków	Kamienica, mur., XVI, XVIII, XIX, nr rej.: A-105 z 11.04.1958
Obecna funkcja	Dom Aktora - Teatru Wielkiego
Prace wykonane	2008 - wymiana instalacji CO, wodno-kanalizacyjnej; 2009 – wymiana wewnętrznej stolarki drzwiowej, malowanie klatek schodowych i korytarzy, 2010 malowanie elewacji, wymiana stolarki okiennej i drzwi zewnętrznych
Prace planowane	-
Stan zachowania	dobry

39. POZNAŃ - TEATR NOWY

adres	ul. Jana Henryka Dąbrowskiego 5, 60-838 Poznań
Rejestr zabytków	Kamienica, ob. Teatr Nowy, 1906, mur., nr rej.: A-423 z 10.08.1993
Obecna funkcja	Teatr Nowy im. Tadeusza Łomnickiego w Poznaniu Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 13.
Prace wykonane	2001 - zakończono remont kapitalny; 2012 – wykonano izolacje pionowe murów oraz drenaż odwodnienia liniowego, wymieniono częściowo oświetlenie (lampy w chodniku), instalacji oświetleniowej elewacji frontowej, zamontowano nowe lampy
Prace planowane	2013 - naprawa balkonów (zdjęcie starego podłoża, położenie nowej warstwy izolacyjnej i nowych płytek i cokołu, odmalowanie bez zmian kolorystyki); 2014 - wymiana powierzchni szklanych na poziomie parteru w budynku administracyjnym od strony ul. Dąbrowskiego; II etap wymiany oświetlenia Teatru; 2014-2020 – nadbudowa nad pracowniami krawieckimi III sali prób – wstępnie projekt warunków zabudowy uzgodniono z MKZ (decyzja z 2011)
Stan zachowania	dobry

40. POZNAŃ-KIEKRZ - PARK SANATORYJNY

adres	ul. Sanatoryjna 2, 60-480 Poznań-Kiekrz
Rejestr zabytków	park sanatoryjny w Kiekrzu, k. XIX – XX, nr rej.: 482/Wlkp/A z 2.03.1981 i z 21.03.2007
Obecna funkcja	Szpital Rehabilitacyjny dla Dzieci Poznań-Kiekrz
Prace wykonane	Bieżąca pielęgnacja
Prace planowane	Bieżąca pielęgnacja
Stan zachowania	dobry

41. POZNAŃ WOLA -TOR WYŚCIGÓW KONNYCH HIPODROM

adres	Lutycka 34, 60-415 Poznań-Wola
Rejestr zabytków	tor wyścigów konnych – Poznań Wola, pocz. XX, nr rej.: 724/Wlkp/A z 5.02.1986 i z 1.12.2008: hipodrom (ok. 40 ha); trybuna, drew.; stajnie; wieża ciśnień; dom mieszkalny
Obecna funkcja	Centrum Wyszkozenia Jeździeckiego Hipodrom - Wola
Prace wykonane	Odmalowanie ścian i elementów drewnianych, bieżąca naprawa dachu stajni, pielęgnacja zieleni i otoczenia
Prace planowane	21.10.2010 MKZ wydał nakaz nr 11/2010 prowadzenia prac konserwatorskich przy obiekcie zabytkowym nakazujący: 1) budynek mieszkalny - remont więźby dachowej wraz z wymianą pokrycia dachu i wykonania niezbędnych obróbek blacharskich, przeprowadzenie odgrzybienia i zaimpregnowanie ścian, wykonanie nowych tynków renowacyjnych ścian kondygnacji poddasza i prac osuszających fundamenty 2) stajnia – remont więźby dachowej z wymianą pokrycia dachu, wykonanie wszelkich

	niezbędnych obróbek blacharskich, remont kapitalny drewnianego stropu belkowego z odtworzeniem brakujących elementów, konserwacja stalowych kolumn podtrzymujących strop, remont oryginalnych boksów dla koni
Stan zachowania	średni

42. ROKOSOWO - ZESPÓŁ PAŁACOWY

adres	Rokosowo 63-895 Łęka Mała
Rejestr zabytków	zespół pałacowy: - pałac, 1847, nr rej.: 238 z 11.09.1968 - park, 2 poł. XVIII – XIX, nr rej.: 78 z 25.01.1957
Obecna funkcja	Ośrodek Integracji Europejskiej w Rokosowie
Prace wykonane	2003-2007 – remont i modernizacja pałacu, 2003 - remont muru oporowego i elewacji pałacu, roboty dekarские; 2004 – remont pomieszczeń, adaptacja piwnic, wymiana stolarki okiennej, 2005 – c.d. remontu pomieszczeń, wymiana stolarki, modernizacja systemu grzewczego, 2008-12 naprawa dachu i więźby dachowej, renowacja podłóg, 2010 - wymiana okien (w ramach termomodernizacji), montaż instalacji p-oblodzeniowej, modernizacja koszy dachowych i rynien, muru oporowego i tarasu; park – 2004 – budowa kortu tenisowego, 2003 i 2007 – oczyszczanie wód, rekultywacja osadnika, 2009 – modernizacja ogrodzenia, utwardzanie terenu, zbiorniki bezodpływowe, zadaszenia ochronne; 2007 – odbudowa domu ogrodnika w parku; 2008 – odbudowa budynku bażanciarńi w parku; 2009 – budowa powozowni w parku
Prace planowane	-
Stan zachowania	bardzo dobry.

43. ROSKO STOPIEŃ WODNY „ROSKO NR 18”

adres	64-729 Rosko, gm. Wieleń
Rejestr zabytków	Stoپیeń Wodny „Rosko 18” na Noteci - nr rej.: 590/Wlkp/A z 15.01.2008 urządzenia hydrotechniczne (śluz, jaz, przepławka), 1898 dom słuzowego, 1884 budynek gospodarczy, 1884 budynek mieszkalno- gospodarczy, 1888/1888,
Obecna funkcja	Stoپیeń wodny na Noteci
Prace wykonane	Brak danych
Prace planowane	Brak danych
Stan zachowania	dobry
UWAGI	Administrowanie przez Regionalny Zarząd Gospodarki Wodnej w Poznaniu. Udział Województwa Wielkopolskiego w wysokości 23944/52794

44. RUSSÓW - PARK

adres	Russów 49, 62-817 Żelazków
Rejestr zabytków	- park, dworski (3,87 ha) z 3 stawami, 2 poł. XIX, nr rej.: 445 z 9.06.1989 - zagroda nr 14, XVIII/XIX, (przeniesiona z Żelazkowa), nr rej.: kl.IV-885/13/60 z 17.03.1960: chałupa i lamus „sołek”
Obecna funkcja	Dworek Marii Dąbrowskiej , Oddział Literacki Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 4
Prace wykonane	2011-2012 – na budynkach etnograficznych wymieniono słomiane pokrycie dachowe uszkodzone przez huragan; na spichlerzu z Kuźnicy Grabowskiej naprawiono i zakonserwowano gont na dachu
Prace planowane	Podniesienie poziomu bezpieczeństwa obiektów zabytkowych w mini-skansenie. P a r k - stawy wymagają bagrowania
UWAGI	Na terenie parku mieści się wystawa etnograficzna 6 budynków wiejskich z XIX/XX wraz z wyposażeniem. Dworek odbudowano w l. 60. XX

45. SIEKOWO - ZESPÓŁ PAŁACOWY

adres	Siekowo 80, 64-234 Przemęt
Rejestr zabytków	zespół pałacowy, nr rej.: 1395 z 24.02.1973: - pałac, 1879; - park, 2 poł. XIX ;
Obecna funkcja	Oddział Wojewódzkiego Szpitala Neuropsychiatrycznego w Kościanie
Prace wykonane	2013 – oddymianie klatek schodowych
Stan zachowania	średni

46. STARY TOMYŚL - ZESPÓŁ DWORSKI

adres	64-300 Stary Tomyśl, gm. Nowy Tomyśl, pow. nowotomyski
Rejestr zabytków	Zespół dworski: dwór 2 poł. XVIII w., nr rej. 1079/A z 18.04.1980 Park, XVIII/XIX w., nr rej. 2011/A z 08.08.1985
Obecna funkcja	Nauczycielskie Kolegium Języków Obcych w Starym Tomyślu
Stan zachowania	dobry

47. SZRENIAWA - ZESPÓŁ PAŁACOWY

adres	ul. Dworcowa 5, 62-052 Komorniki
Rejestr zabytków	zespół pałacowy, - pałac, 1852-53, nr rej.: 1907/A z 12.04.1983 - park, poł. XIX, nr rej.: 1804/A z 18.08.1980 - dworek „myśliwski” z Będlewa, drewn., 2 poł. XIX, nr rej.: 2354/A z 18.04.1995
Obecna funkcja	Muzeum Narodowe Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 8
Prace wykonane	p a ł a c – rewitalizacja obiektu ze wszystkimi instalacjami i otoczeniem p a r k – rewitalizacja założenia, cięcia sanitarne, nowe nasadzenia, wykonanie nawodnienia, wykonanie alejek i placu zabaw, oświetlenie alejek, d o m e k m y ś l i w s k i – przeniesienie z Będlewa i montaż na terenie parku, konserwacja drewna, użytkowany jako przepompownia wody/ekspozycja;
Prace planowane	p a r k – odbudowa fragmentu ogrodzenia od ul. Dworcowej
Stan zachowania	Pałac i park - bardzo dobry, domek myśliwski - dobry
UWAGI	Właścicielem domku z Będlewa jest Skarb Państwa – Agencja Nieruchomości Rolnych

48. SZRENIAWA –ZESPÓŁ FOLWARCZNY

adres	ul. Dworcowa 5, 62-052 Komorniki
Rejestr zabytków	ZESPÓŁ FOLWARCZNY, poł. XIX,; nr rej.: 9/Wlkp/A z 27.05.1999: - rządcówka; mur., 1910; spichrz mur; gorzelnia, mur., 1908; obora, 2. poł. XIX
Obecna funkcja	Pawilony wystawiennicze
Prace wykonane	r z ą d c ó w k a – konserwacja zewnętrznych drewnianych elementów; g o r z e l n i a – w trakcie modernizacji wykonano remont bryły, komina, wnętrz, wszystkich instalacji, wieżby i pokrycia dachu, kotłowni, w trakcie montażu jest minibrowar i minigorzelnia; z e s p ó ł m a g a z y n o w y – remont i adaptacja pomieszczeń na cele ekspozycyjne; o b o r a – bieżące naprawy
Prace planowane	r z ą d c ó w k a – naprawa schodów zewnętrznych i stolarki okiennej, g o r z e l n i a – montaż wind, aranżacja wystaw, zagospodarowanie otoczenia budynku, uzupełnienie urządzeń minibrowaru i minigorzelnia; z e s p ó ł m a g a z y n o w y – naprawa pokrycia dachowego, o b o r a – niezbędny remont adaptacyjny na potrzeby wystawiennicze i magazynowe, tu mają się znaleźć eksponaty przeniesione z Sielinka
Stan zachowania	rządcówka, gorzelnia i zespół magazynowy – dobry, obora - zły
UWAGI	Właścicielem jest Skarb Państwa – w zarządzie Agencji Nieruchomości Rolnych w Poznaniu; obiekty w dzierżawie Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-

	Spożywczego
--	-------------

49. SZRENIAWA - MAUZOLEUM BIERBAUMÓW

Adres	Szreniawa, 62-052 Komorniki - na terenie Wielkopolskiego Parku Narodowego
Rejestr zabytków	MAUZOLEUM BIERBAUMÓW, 1860, nr rej.: 2277/A z 14.07.1993
Prace wykonane	kompleksowe prace konserwacyjno-remontowe
Obecna funkcja	wieża widokowa
Stan zachowania	Bardzo dobry
UWAGA	własność Skarbu Państwa, w zarządzie Lasów Państwowych, użytkowana przez Muzeum Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie

50. ŚREM - ZESPÓŁ KLASZTORNY KLARYSEK

adres	ul. Promenada 7, 63-100 Śrem
Rejestr zabytków	zespół klasztoru klarysek, nr rej.: 856/Wlkp/A z 18.02.1970 i z 28.12.2011: - kościół klasztorny p.w. św. Ignacego Loyoli, ob. kaplica szpitalna, mur., k. XVIII, XIX, - klasztor, mur., k. XVIII, XIX - ogród klasztorny, XVIII-XX
Obecna funkcja	Zakład Pielęgnacyjno-Opiekuńczy
Prace wykonane	2010 – wykonanie na oddziałach stacjonarnych pomieszczeń sanitarno-higienicznych; 2012 – kaplica - prace budowlane, renowacja: elewacji, wnętrza, piwnicy, chóru, dachu i wieżyczki; 2013 – I etap prac konserwatorskich przy polichromiach
Prace planowane	2013 (VIII-IX) prace malarskie w Oddziale stacjonarnym odcinek II i IV, (XI-XII) – montaż systemu oddymiania klatki schodowej; 2014 – remont budynku głównego (klasztor) – renowacja całego budynku; prace malarskie Oddziału stacjonarnego - odcinek I i III oraz klatki schodowe, dalsze prace konserwatorskie przy polichromii
Stan zachowania	dobry

51. UZARZEWO - ZESPÓŁ PAŁACOWY

adres	ul. Akacyjowa 12, Uzarzewo, 62-006 Kobylnica
Rejestr zabytków	zespół pałacowy, poł. XIX, nr rej.: 1421/A z 11.04.1973: pałac i park, - stajnia, nr rej.: 1737/A z 16.12.1975
Obecna funkcja	Muzeum Przyrodniczo-Lowieckie w Uzarzewie , Oddział Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie, Instytucji Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego RIK 8.
Prace wykonane	P a ł a c - naprawa pokrycia dachowego i wymiana belki stropowej na poddaszu, malowanie pomieszczeń po zalaniu, p a r k – bieżące prace porządkowe, s t a j n i a – malowanie elewacji
Prace planowane	P a ł a c i p a r k – jak najszybsze opracowanie dokumentacji projektowo-rewitalizacyjnych i przystąpienie do prac rewitalizacyjnych, s t a j n i a – niezbędny remont wieżby dachowej, elewacji, instalacji elektrycznej i CO.
Stan zachowania	pałac – dostateczny, park – dostateczny, stajnia - dostateczny

52. WONIEŚĆ - ZESPÓŁ PAŁACOWY

adres	Wonieść 48, 64-030 Śmigiel
Rejestr zabytków	zespół pałacowy, ok. 1900, nr rej.: 1396 z 24.02.1973: pałac, park, budynki folwarczne, XIX/XX:
Obecna funkcja	Oddział Wojewódzkiego Szpitala Neuropsychiatrycznego w Kościanie
Prace wykonane	2011 - wymiana pokrycia dachowego, wymiana części więźby dachowej
Prace planowane	Remont spalonego dachu, więźby dachowej i poddasza (z ubezpieczenia)
Stan zachowania	Pożar 17.06. 2013 r. uszkodził górne partie budynku –poddasze, więźbę i dach na pałacu

53. ŻABIKOWO – TEREN OBOZU HITLEROWSKIEGO

adres	ul. Niezłomnych 2, Luboń, pow. poznański
Rejestr zabytków	Teren obozu hitlerowskiego, ob. Miejsce Pamięci Narodowej; nr rej.: 35/Wlkp/A z 18.07.2000 i z 14.12.2009 teren byłego obozu, budynek baraku, bunkier stalowy, basen, studnia, pozostałości fundamentów, relikty bramy obozowej, bruk oraz obiekty i formy upamiętnienia – tablice pamiątkowe i pomniki.
Obecna funkcja	Muzeum Martyrologiczne w Żabikowie - Miejsce Pamięci Narodowej Instytucja Kultury Samorządu Województwa Wielkopolskiego
Prace wykonane	prace archeologiczne przeprowadzone w ramach wolontariatu oraz praktyk studenckich i nadzorowane przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu.
Prace planowane	konserwacja studni i basenu przeciwpożarowego znajdujących się na terenie niemieckiego b. obozu w Żabikowie. Obiekty te w okresie funkcjonowania obozu były miejscem eksterminacji więźniów.
Stan zachowania	dobry

OBIEKTY ZABYTKOWE W EWIDENCJI KONSERWATORA ZABYTKÓW

54. GRODZISK WIELKOPOLSKI - DOM

adres	ul. Zbąszyńska 11, Grodzisk Wielkopolski
W ewidencji	Dom mieszkalny, mur., 1894 - w ewidencji konserwatorskiej, znajduje się w strefie założenia urbanistycznego, nr rej.: 2527/A z 14.03.1956
Obecna funkcja	Filia Publicznej Biblioteki Pedagogicznej w Poznaniu
Prace wykonane	2008 za zgodą WKZ wymieniono 3 drewniane okna, wymalowano pomieszczenia biblioteki
Prace planowane	-
Stan zachowania	dobry
UWAGI	Budynek jest <u>współwłasnością</u> : 87,78% Powiatu Grodziskiego, w trwałym zarządzie Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej w Grodzisku Wlkp.; 12,22% Województwa Wielkopolskiego, w trwałym zarządzie Publicznej Biblioteki Pedagogicznej w Poznaniu

55. CHODZIEŻ – ZESPÓŁ SANATORIUM DLA PŁUCNO-CHORYCH

adres	ul. Strzelecka 2, 64-800 Chodzież
W ewidencji	Sanatorium dla Płucno-Chorych, Kasy Emerytalnej dla Robotników Polskich Kolei Państwowych w Poznaniu, mur., 1923-1925 - budynek główny - leżalnia
Obecna funkcja	Wielkopolski Specjalistyczny Szpital Chorób Płuc i Gruźlicy w Chodzieży im. dr Władysława Biegańskiego
Prace wykonane	2010 – wymieniono ok. 25% okien w budynku głównym
Prace planowane	Budynek główny - pilna potrzeba naprawy więźby dachowej i wymiany pokrycia dachu, wymiany stolarki okiennej i drzwiowej oraz ich częściowa naprawa. Naprawa elewacji, izolacja piwnic, malowanie budynku. Wymiana wszystkich instalacji Leżalnia – naprawa elementów drewnianych, pokrycia dachu, konserwacja i impregnacja, malowanie

56. GNEZNO - TEATR

adres	ul. Mickiewicza 9, 62-200 Gniezno
W ewidencji	Kinoteatr „Apollo”, ob. Państwowy Teatr, mur., 1929, przebud. l. 40. XX

Obecna funkcja	Teatr im. Aleksandra Fredry
Stan zachowania	dobry
UWAGI	Województwo Wielkopolskie jest właścicielem nieruchomości w udziale w wysokości 1/2

57. KONIN – WIEŻA WODOCIĄGOWA

adres	ul. Kolejowa 1a, 62-500 Konin
W ewidencji	Wodociągowa kolejowa wieża ciśnień, mur., 1924
Obecna funkcja	Galeria Sztuki „Wieża Ciśnień”, Centrum Kultury i Sztuki w Koninie
Stan zachowania	dobry

8. ZAGADNIENIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO

Większość historycznych miast zachowała swój średniowieczny lub nowożytny układ urbanistyczny, oraz dziewiętnasto-, a nawet osiemnastowieczną zabudowę. Z **185** miast i byłych miast na terenie województwa wielkopolskiego do rejestru zabytków wpisano **114** (61,6%). Na wpis czeka m.in. Międzychód, Lwówek, Rogoźno, Nowy Tomyśl, Nowe Skalmierzyce wraz z osiedlami kolejarzy i znakomitym dworcem granicznym, maleńki Radolin i Biała czy złożony z osad olenderskich Krzyż, ważny węzeł kolejowy.

Jak dotąd ochroną objęto **6** założeń ruralistycznych (Baszków, Drzeczkowo, Gołanice, Krzycko Małe, Pawłowice i Zimnowoda), choć na pewno zachowało się o wiele więcej zabytkowych układów ruralistycznych. Ochroną powinny być objęte przede wszystkim olenderskie wsie nadnoteckie tzw. rzędówki bagienne (np. Herbutowo, Folsztyn, Nowe Dwory) i osadnictwo fryderycjańskie (między Ujściem i Osiekiem n/Notecią), oraz wsie sołeckie (np. Dzierżążno Wielkie i Dzierżążno Małe), chronić należy także ich unikalne rozłogi pól i system melioracyjny. Nie przekształcone są także wsie południowo-zachodniej części województwa. Natomiast zabudowa wsi okolic Poznania, Leszna, Kalisza uległa dużej wymianie w latach 70.-90. XX wieku.

W Wielkopolsce zawsze było dużo kościołów. Dziś wartości zabytkowe posiada ponad **861**, z tego **808** już wpisano do rejestru zabytków. Wśród nich 521 to kościoły parafialne, przeważnie w dobrym stanie, gdyż o nie w pierwszej kolejności dbają parafianie. W gorszej sytuacji są kościoły filialne (94). Przy kościołach, przede wszystkim drewnianych i szachulcowych, często są dzwonnice, z których **82** wpisano do rejestru.

Z **273** zachowanych kościołów poewangelickich do rejestru wpisano **245**, z tego 70 pełni funkcje filialne, a 83 parafialne przy parafiach rzymsko-katolickich, 14 to obiekty kultury, 15 jest nieużytkowanych, 5 nadal spełnia funkcje świątyn ewangelickich. Wszystkie kościoły drewniane, a jest ich **11**, zostały wpisane do rejestru, z 28 szachulcowych w rejestrze znalazło się **21**, a ze 134 murowanych – **85** (dane na 2010 rok).

Z licznych na terenie województwa kościołów drewnianych i szachulcowych zachowało się **230**, w tym 32 poewangelickich. Po wojnie kilka świątyn spłonęło, ostatnio: Modliszewko - 1988, Tucharza - 1997, Dobrosołowo - 2001.

Przetrwały też zespoły i kościoły klasztorne (**48**), w tym m.in. cysterskie (Łąd, Obra, Przemęt, Wągrowiec, Owińska, Ołobok), bernardyńskie (Gołańcz, Górka Klasztorna, Grodzisk Wlkp., Kalisz, Kazimierz Biskupi, Kobylin, Koło, Koźmin Wlkp., Poznań, Ostrzeszów, Sieraków), reformaci (Chocz, Goruszki, Konin, Osieczna, Poznań, Szamotuły, Woźniki), jezuici (Kalisz, Poznań), franciszkańskie (Gniezno, Grabów n/Prosną, Poznań, Kalisz, Pyzdry, Śrem), bożogrobcy (Gniezno), dominikanie i dominikanki (Poznań), klarysek (Gniezno i Śrem), etc., choć często użytkowane są

przez inne zakony lub służą na inne potrzeby. W stanie ruiny znajduje się klasztor pofranciszkański w Obornikach, a tylko fragmenty klasztornej mury zachowały się w Środzie.

Założenia klasztorne xx. filipinów w **Gostyniu**, cystersów (a ob. xx salezjanów) w **Lądzie** i benedyktynów w **Lubiniu** zostały wpisane na listę Pomników Historii, a **8** klasztorów poznańskich (bernardyni, bernardynki, franciszkanie, karmelici trzewickowi, karmelici bosy, dominikanie, dominikanki, jezuita), znalazło się na obszarze uznanym za Pomnik Historii. Większość z tych obiektów jest w dobrym stanie, gdyż sukcesywnie poddawane są pracom konserwatorskim.

Do architektury sakralnej należą także synagogi i bożnice, których dotąd **12** wpisano do rejestru zabytków: Buk, Bojanowo (ob. galeria), Dąbie, Konin (ob. biblioteka publiczna), Leszno (ob. Galeria Sztuki Muzeum Okręgowego), Ostrów Wlkp. (ob. galeria i sala koncertowa), Sompolno (ob. biblioteka), Wyrzysk, Ziemiecin (jedyna wiejska synagoga w Wielkopolsce, ob. dom mieszkalny); bożnice w Kępnie i Dąbiu. W rejestrze znajduje się także drewniana XVIII-wieczna synagoga w Kórniku, która została rozebrana przez Niemców w 1940 roku, natomiast na wpis czeka prowadząca do niej murowana brama, zwana „Ucho Igiełne”. Warto podkreślić, że odnowiona staraniem władz Ostrowa Wlkp. wspaniała synagoga zdobyła w 2012 roku nagrodę w Konkursie na Zabytek Zadbane organizowany przez Generalnego Konserwatora Zabytków.¹¹

W celu zapewnienia ochrony architektury sakralnej od 2009 roku organizowane są w całym województwie kontrole sprawdzające zabezpieczenie świątyń przed pożarem i włamaniem. Zespoły złożone z przedstawiciela straży pożarnej, policji i służb konserwatorskich sprawdzają około 100 obiektów rocznie (po 3 obiekty na powiat). Według danych Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w roku 2009 sprawdzono **92** obiekty, przede wszystkim drewniane; w 2010 roku – **95**, w 2011 roku – **98**, a w 2012 – **95**. W sumie sprawdzono dotychczas **380** (49%) kościołów wpisanych do rejestru zabytków. Są to w przeważającej mierze kościoły rzymsko-katolickie parafialne, filialne i cmentarne, a także klasztorne.

Spośród 1300 dawnych majątków w województwie do rejestru zabytków wpisano ponad **800** pałaców i dworów. Największym zagrożeniem dla zabytków jest brak użytkownika oraz niepodejmowanie prac zabezpieczających. Coraz większa liczba dawnych ziemiańskich siedzib przechodzi w ręce prywatnych właścicieli. Niektóre z tych rezydencji zostały podniesione z ruin i pełnią przede wszystkim funkcje mieszkalne, inne służą jako hotele i ośrodki konferencyjne (m.in. Kobylniki, Jaszkowo, Krzeszlice, Gębice, oba pałace w Wąsowie, Strykowo, Wojnowo, Rydzyna, Racot, Wierzenica, Prusim, Osówiec, Grylewo, Tarce, Bagatela) i ośrodki szkoleniowe (m.in. Zakrzewo, gm. Kłecko), Ośrodek Integracji Europejskiej (Rokosowo); stacje doświadczalne hodowli roślin i zwierząt (m.in. Sobótka, Kopaszewo, Dusina, Tworzymirki), szkoły różnych specjalności (m.in. Goraj-Zamek, Żychlin, Kościelec Kolski), placówki PAN (m.in. Będlewo, Kórnik), Uniwersytetu im. A. Mickiewicza (Ciężen, Obrzycko-Zielonagóra, Gułtowy) czy Uniwersytetu Przyrodniczego (m.in. Dłoń, Smolice, Szelejewo, Siemianice). W dobrym stanie znajdują się siedziby służb konserwatorskich i ośrodek terenowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa (Trzebin).

Zadbane jest otoczenie obiektów muzealnych a także skansenów (Dziekanowice, Wolsztyn, Osiek n/Notecią, Russów, Konin-Gosławice). Szczególne znaczenie ma otoczenie rezerwatów archeologicznych (Giecz-Grodziszczko, Kalisz-Zawodzie, Kownaty-Mrówki, Grzybowo, Ostrów Lednicki).

W rejestrze znalazły się też zespoły psychiatryczne z nowoczesnymi pawilonami pięknie rozplanowanymi w przestrzeni ogrodów. Są to obiekty współcześnie użytkowane: w Gnieźnie-

¹¹ Takie wyróżnienia otrzymały też i inne obiekty z naszego województwa, m.in. w 2010: wiatrak z Sulmierzyc i pałac w Gułtowach, a w latach wcześniejszych m.in. wieża wodociągowa w Kępnie czy dawny kantor fabryki Hipolita Cegielskiego w Poznaniu.

Dziekance, Kościanie, oraz nieużytkowane w Owińskach – te ostatnie opuszczone niszczeją, a część pawilonów rozebrano; natomiast pozostałe są w dobrym stanie. Użytkowane przez szpitale psychiatryczne zespoły pałacowe (np. Wonieść, Siekowo), zostały ujęte przy zespołach rezydencjonalnych. W rejestrze znalazły się także zespoły sanatoryjne w Kowanówko, Kowanówko-Miłowody, Ludwikowo k/Osowej Góry.

Na terenie województwa znajduje się około 1500 założeń parkowych. Do rejestru zabytków wpisano **943** parki (64,45%), **32** aleje (głównie dojazdowe), **72** ogrody (plebańskie, ogrody przy willach oraz ogrody klasztorne), **6** sadów, **6** obszarów krajobrazu kulturowego wokół Jeziora Lednickiego i Jeziora Krzyckiego, **1**- pasy wiatrochronne gen. Chłapowskiego w okolicach Turwi, **1**- obszar ekspozycji widokowej parku. W powyższym wyliczeniu zawarte są również ogrody i parki klasztorne, których jest 18. Razem wpisano do rejestru zabytków ok. **1100** obiektów zieleni. W części zachodniej, centralnej i północnej województwa większość parków wpisano już do rejestru zabytków, natomiast w powiatach południowo-wschodnich wiele parków ujęto tylko w ewidencji (ostrowski – 38, pleszewski – 35, kępiński – 34, krotoszyński-32, kolski – 28, kaliski – 29, jarociński – 21). Najwięcej parków ma powiat poznański, ale to wynika m.in. z wielkości obszarowej powiatu.

Problemem jest ustalenie granic historycznych założeń parkowych a także wykonanie poprawnej ewidencji, ujmującej zarówno obecny stan zachowania jak i ewolucje jakim podlegało historyczne założenie. Założenia parkowe z góry mają bowiem wpisane umieranie drzew i krzewów i tworzenie nowych nasadzeń w ich miejsce, które niejednokrotnie modyfikują pierwotne rozplanowanie i typ roślinności. Przykładem takiej ewolucji jest m.in. park w Kórniku. Założony zapewne w końcu XV wieku, być może przez Włocha *Novalisa*, przekształcony na ogród renesansowy w XVI wieku w czasach Stanisława Górki, a w poł. XVIII wieku na rozległy barokowy park (z tarasami, fontannami, altanami, i poczworną aleją dojazdową prowadzącą od strony Bnina) przez Teofilę z Działyńskich Szołdrską-Potulicką. W połowie XIX wieku został przekształcony przez Cecylię, Tytusa i Jana Działyńskich na park krajobrazowy, a później arboretum, a od 1925 roku służy także jako placówka naukowo-badawcza. Do szczególnie cennych barokowych założeń parkowych w Polsce należy XVIII-wieczny park w Posadowie, z przycinanym przez dziesięciolecia piramidalnymi krzewami i alejami grabowymi, z rozległą panoramą na sąsiednie pola, atrakcyjnym systemem tarasów, kamiennych ławek, mostków i waz ogrodowych. Zachowanie tego parku powinno być jednym z ważniejszych zadań na przyszłość.

Do najpiękniejszych i najcenniejszych należą parki w: Gołuchowie (162,0 ha); Kórniku, (33,5), Śmiełowie, Rogalinie (31,46), Posadowie (10,6), Taczanowie (21,05), Radojewie (15,0), Wierzonce (15,13), Miłosławiu (37,8), Golejewku (4,6), Łomnicy (11,0), Kościelcu Kolskim (19,36), Rydzynie czy niezwykle malowniczo położony w pradolinie Noteci park w Goraju. Parki te zostały założone głównie w XVIII-XIX wieku. Ale interesujące są też parki sanatoryjny w Kowanówku i w Kowanówku Miłowodach, które powstały w XX wieku. Bardzo atrakcyjnie położony w dolinie rzeki Wełny jest park przy pałacu w Wełnie, który nie jest wpisany do rejestru zabytków.

Ważnym elementem dziedzictwa są cmentarze. Obecnie wpisanych do rejestru zabytków jest około **340** cmentarzy, natomiast w wojewódzkiej ewidencji konserwatorskiej jest ich ponad 2300. Do najcenniejszych należą cmentarze protestanckie (Leszno, Żychlin, Śmigiel), prawosławny (Kalisz), rzymsko-katolickie (Lubasz, Kalisz, Poznań) lub żydowskie (Kalisz, Koźmin-Orla). Coraz częściej samorządy gminne lub Towarzystwa Kulturalne porządkują i odnawiają zabytkowe cmentarze innych wyznań (nie zawsze wpisane do rejestru) i nagrobki (Nekielka, Mosina, okolice Sierakowa), fundują tablice pamiątkowe i informacyjne (m.in. Wągrowiec, Złotów), tworzą lapidaria (np. Poznań, Kalisz, Śmigiel, Ostrów Wlkp., Rawicz-Sarnowa, Wągrowiec), współpracując przy tym z byłymi mieszkańcami tych ziem.

Z istniejących niegdyś **137** kirkutów liczne macewy zachowały się tylko w Koźminie-Orli i w Kaliszu, gdzie zwieziono także macewy z Błaszek. W innych miejscowościach przetrwało

zaledwie po kilka nagrobków, na niektórych utworzono lapidaria (m.in. Poznań, Złotów, Wągrowiec, Ostrów Wlkp., Konin-Gosławice), postawiono tablice pamiątkowe (m.in. Złotów, Mosina). Domy przedpogrzebowe przetrwały m.in. w Krotoszynie i Lesznie, do rejestru zabytków wpisano 8 kirkutów (Czarnków, Debrzno Wieś, Gniezno, Jastrowie, Kalisz, Leszno, Lubasz, Orla, Russocice, Turek). Likwidacji uległy dawne dzielnice żydowskie (w Swarzędzu, Poznaniu, Kaliszu).

Ostatnio wzrosło zainteresowanie zabytkami techniki¹². W rejestrze znalazły się m.in. zespoły Kolei Dojazdowych: Średzkiej, Wyrzyskiej i Śmigielskiej, a także dworce i zespoły dworcowe (Białośliwie, Gołęczewo, Góra, Kęblowo, Międzychód, Poznań, Puszczykowo, Puszczykówko, Ryżyn, Wronki, i ostatnio Gniezno i Piła)¹³. Sukcesywnie poddaje się rewitalizacji budynki dworcowe (m.in. w Jarocinie, Swarzędzu, Pobiedziskach, Kole). W regionie zachowały się także zabytkowe zespoły domów dla kolejarzy (m.in. w Nowych Skalmierzycach, Poznaniu, Krzyżu, Rogoźnie) oraz kolejowe wieże ciśnień (np. Nowe Skalmierzyce, Buk).

Oprócz zespołów i obiektów folwarcznych w rejestrze znalazły się także gorzelnie i browary (Grodzisk, Poznań–Kobylepole oraz Huggera czyli „Stary Browar” w Poznaniu – te dwa ostatnie zaadaptowano do nowych funkcji), a także piec wypoławowy, kręgowy systemu Hoffmanna w Kotlinie, wraz z terenem cegielni. Część czynnej nadal kopalni soli w Kłodawie została wpisana do rejestru zabytków i udostępniona do zwiedzania. Szczególne znaczenie ma zachowany system śluz i stopni wodnych na Noteci. Noteć stopniowo, dzięki współpracy gmin nadnoteckich, zaczyna ponownie służyć jako trasa turystyczna zarówno wodna jak i piesza i rowerowa (wzdłuż jej brzegów prowadzi m.in. europejska trasa Euro Vele). Obszar Nadnotecki, już dziś objęty ochroną „Natura 2000”, ma szansę być wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa.

9. ZAŁOŻENIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2013-2016

Zadaniem podstawowym Samorządu Województwa Wielkopolskiego jest zapewnić prawidłowego stanu zachowania obiektom zabytkowym: nieruchomym, ruchomym i archeologicznym, znajdującym się w jego władaniu. Jednak ustawa o zabytkach i opiece nad zabytkami narzuca także szersze działanie sprecyzowane na wstępie niniejszego opracowania jako cele wynikające z art. 87 *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.

Poniższe cele będą realizowane przez Samorząd Województwa Wielkopolskiego w miarę posiadanych środków.

CEL I.

DZIAŁANIA ZMIERZAJĄCE DO POPRAWY STANU ZACHOWANIA ZABYTKÓW

L.p.	ZADANIE	PODMIOTY ODPOWIEDZIALNE / WSPÓŁPRACUJĄCE
1.0.	OPIEKA NAD ZABYTKAMI NIERUCHOMYMI	
1.1.	Poprawa stanu zachowania, modernizacja, rozbudowa i konserwacja obiektów zabytkowych będących własnością Samorządu Województwa.	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
1.2.	Dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych prowadzonych przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków położonych na terenie	Samorząd Województwa Wielkopolskiego

¹² Zob. m.in. artykuły opublikowane w *Wielkopolskim Biuletynie Konserwatorskim* t. IV. – Poznań 2010.

¹³ Zob. szerokie opracowanie *Krajobraz z kolejją: drogi żelazne Wielkopolski* / G. M. Balińska, J. A. Baliński, D. Balińska, - Wrocław 2011.

	województwa wielkopolskiego WSKAZANE JEST COROCZNE ZWIĘKSZENIE ŚRODKÓW NA DOFINANSOWANIE PRAC KONSERWATORSKICH	
1.3	Podjęcie działań na rzecz upowszechniania wiedzy o źródłach pozyskiwania funduszy na rzecz prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków województwa wielkopolskiego	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
2.0	OPIEKA NAD ZABYTKAMI RUCHOMYMI	
2.1.	Dofinansowanie konserwacji obiektów ruchomych wpisanych do rejestru zabytków znajdujących się na terenie województwa wielkopolskiego WSKAZANE JEST COROCZNE ZWIĘKSZENIE ŚRODKÓW NA DOFINANSOWANIE PRAC KONSERWATORSKICH	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
3.0.	OPIEKA NAD ZABYTKAMI ARCHEOLOGICZNYMI	PODMIOTY ODPOWIEDZIALNE / WSPÓŁPRACUJĄCE
3.1.	Kontynuacja archeologicznych badań w jednostkach podległych Samorządowi Województwa Wielkopolskiego	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
4.0.	OPIEKA NAD DZIEDZICTWEM NIEMATERIALNYM	PODMIOTY ODPOWIEDZIALNE / WSPÓŁPRACUJĄCE
4.1.	Podjęcie działań związanych z rozpoznawaniem dziedzictwa niematerialnego województwa wielkopolskiego	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
4.2.	Gromadzenie wiedzy o regionie, odtwarzanie i upowszechnianie zanikających odrębności regionalnych	Jednostki podległe Samorządowi Województwa Wielkopolskiego

CEL II.

OCHRONA ZABYTKÓW Z UWZGLĘDNIENIEM KRAJOBRAZU KULTUROWEGO I DZIEDZICTWA ARCHEOLOGICZNEGO

L.p.	ZADANIE	PODMIOTY ODPOWIEDZIALNE / WSPÓŁPRACUJĄCE
1.	Ochrona stanowisk archeologicznych, obiektów zabytkowych, panoram widokowych, założeń urbanistycznych, dominat krajobrazowych, cennych założeń zieleni, szlaków kulturowych poprzez odpowiednie zapisy w planie wojewódzkim zagospodarowania przestrzennego	Samorząd Województwa Wielkopolskiego / Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego

CEL III.

PODEJMOWANIE DZIAŁAŃ ZWIĘKSZAJĄCYCH ATRAKCYJNOŚĆ ZABYTKÓW

L.p.	ZADANIE	PODMIOTY ODPOWIEDZIALNE / WSPÓŁPRACUJĄCE
1.	Wspieranie działań na rzecz wpisania na listę Pomników Historii szczególnie cennych obiektów zabytkowych z terenu województwa	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
2.	Wspieranie inicjatywy na rzecz wpisania „Pradoliny Noteci” na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego	Współdziałanie Województw Kujawsko-Pomorskiego, Lubuskiego i Wielkopolskiego

	i Przyrodniczego Ludzkości UNESCO	skiego, z organizacjami pozarządowymi i Narodowym Instytutem Dziedzictwa
--	-----------------------------------	--

Cel IV.

PROMOCJA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WIELKOPOLSKIEGO

L.p.	ZADANIE	PODMIOTY ODPOWIEDZIALNE / WSPÓŁPRACUJĄCE
1.	Promocja muzeów prowadzonych przez Samorząd Województwa Wielkopolskiego	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
2.	Promowanie wiedzy o zabytkach archeologicznych na terenie województwa	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
3.	Wspieranie inicjatyw promujących Szlak Piastowski	Samorząd Województwa Wielkopolskiego wspólnie z Samorządem Województwa Kujawsko-Pomorskiego
4.	Promocja Wzgórza Lecha w Gnieźnie jako Znak Dziedzictwa Europejskiego	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
5.	Promocja już istniejących Pomników Historii położonych na terenie województwa	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
6.	Wspieranie inicjatyw promujących międzynarodowe szlaki kulturowe: św. Jakuba, Cysterski, Romański	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
7.	Wspieranie Europejskich Dni Dziedzictwa	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
8.	Wspieranie wydawnictw promujących dziedzictwo wielkopolskie	Samorząd Województwa Wielkopolskiego
9.	Wydawanie regionalnych publikacji	Samorząd Województwa Wielkopolskiego / Wojewódzka Biblioteka Publiczna i Centrum Animacji Kultury
10.	Wspieranie wydawania regionalnych publikacji	Samorząd Województwa Wielkopolskiego / organizacje pożytku publicznego

CEL V.

UPOWSZECHNIANIE WIEDZY O REGIONIE

L.p.	ZADANIE	PODMIOTY ODPOWIEDZIALNE / WSPÓŁPRACUJĄCE
1	Wspieranie konkursów dla dzieci i młodzieży dotyczących dziedzictwa Wielkopolski	Jednostki podległe Samorządowi Województwa Wielkopolskiego
2	Wspieranie organizacji imprez, widowisk, wydarzeń artystycznych i folklorystycznych, mających na celu promocję bogactwa kulturowego, (w tym niematerialnego dziedzictwa) Wielkopolski	Jednostki podległe Samorządowi Województwa Wielkopolskiego
3	Wspieranie działań edukacyjnych promujących „małe ojczyzny”	Jednostki podległe Samorządowi Województwa Wielkopolskiego